

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVILAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Herner János, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Barabás András.

*»a mozgalom megőrzött liberális vonásokat is,
s nem volt négerellenes.«*

LACKÓ MIKLÓS

»Nem szeretem, ha túl Vajas a Vaj...«

WITOLD GOMBROWICZ

»csak a szélnek beszélt.«

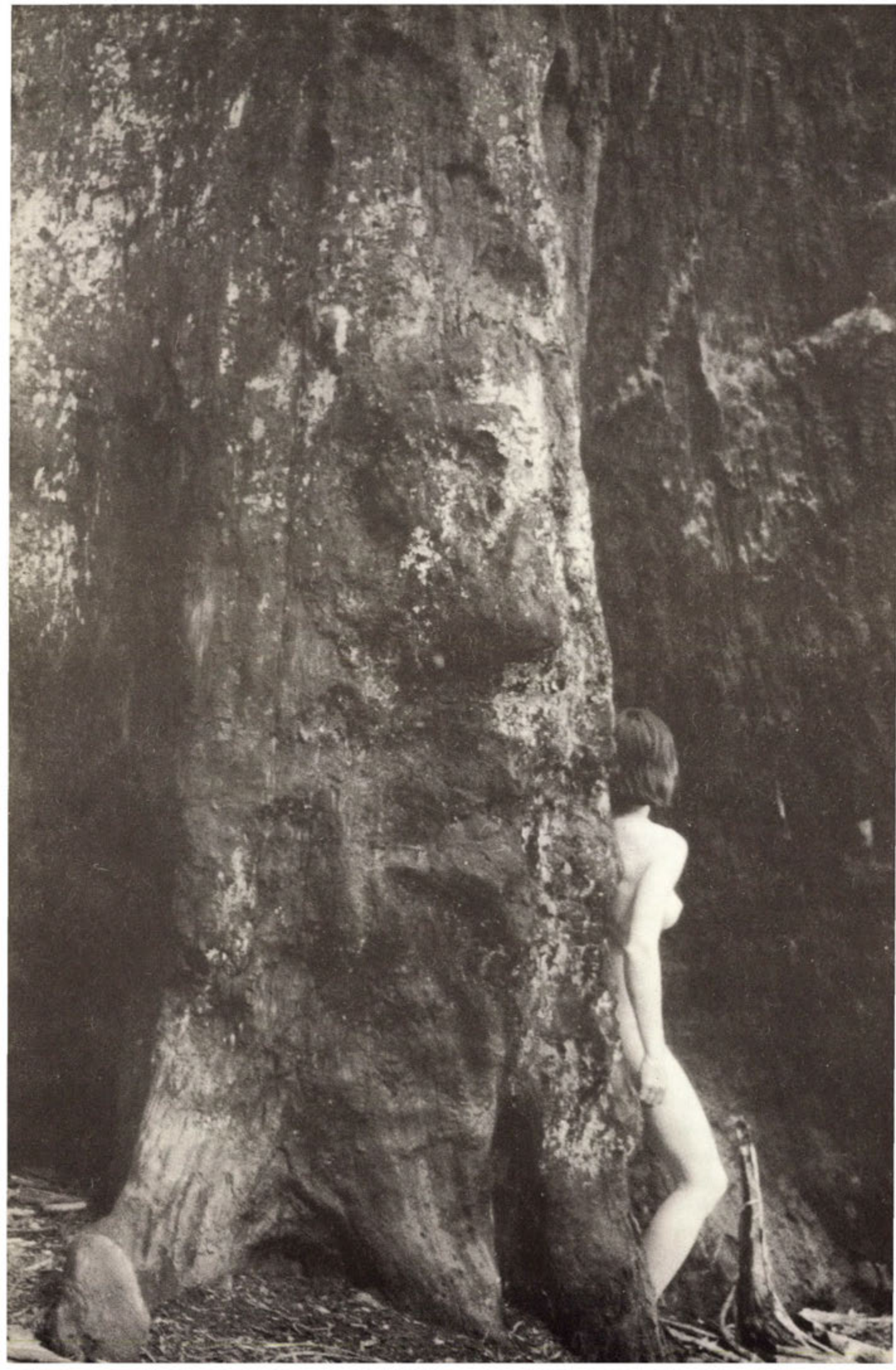
LUÍS VAZ DE CAMÕES

Mcmxciii Február

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA NEGYVENKILENC FORINT

Mcmxciii Február

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM MÁSODIK SZÁM

Lackó Miklós Népiesség egykor és ma 3

Leszek Kolakowski Hol vannak a gyermekek liberális filozófiában? 11

Desseffy Tibor Gulyásposztmodern? 17

Petri György Házasságterápia 26

Forgács Zsuzsa A Merkuri Sárga 27

Bodor Béla Versek 32

Luís Vaz de Camões Versek 34

István László Versek 36

Vaszil Portyak Vasárnap reggel 39

Eörsi István Időm Gombrowiczsal 43

Márton László „Ez magyarellenes.” 46

Witold Gombrowicz A költők ellen 51

Czeslaw Milosz Levél Gombrowiczhoz 57

Witold Gombrowicz „Már megint ez az átkos kicsinyítés!” 59

Dippold Pál Kék az isten rock 63

E számunkat SZILÁGYI LENKE fotóival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. A 2000 EGYESÜLET FOLYÓIRATA. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN. GAZDASÁGI VEZETŐ: ERÉNYI ÁGNES. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: SARGINA LUDMILA. A 2000 EGYESÜLET ELNÖKE: RUTTNER GYÖRGY. LEVÉLCÍM: 1117 BUDAPEST, KARINTHY FRIGYES ÚT 11. TELEFON: 182-1291.

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: BUDAPEST XIII. VÁG UTCA 13. TELEFON: 140-9950. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐ-FIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 490 FT, FÉL ÉVRE 245 FT, NEGYED ÉVRE 147 FT.

A SZEDÉS A HVG PRESS KFT FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE: MACHAN ESZTER. NYOMTA A LAJOSMIZSEI HÍRLAPNYOMDA. FELELŐS VEZETŐ: ABLAKA ISTVÁN.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A JÓZSEF ATTILA ALAPÍTVÁNY, AZ IPARBANK RT ÉS A HUNGEXPO RT.

A CORVINA KIADÓ ÖRÖMMEL TUDATJA

hogy az elmúlt év során a következő magyar műveket jelentette meg, neves külföldi kiadókkal együttműködve,

ANGOL NYELVEN

Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*
(480 FORINT)

Három mai magyar dráma

CZAKÓ GÁBOR: DISZNÓJÁTÉK / BEREMÉNYI GÉZA: HALMI
SPIRÓ GYÖRGY: AZ IMPOSZTOR

(Szerkesztette: Albert Tezla)

(520 FORINT)

Karinthy Frigyes

Utazás a koponyám körül

(450 FORINT)

Pilinszky János

Beszélgetések Sheryl Suttonnal
(350 FORINT)

Esterházy Péter

A szív segédigéi

(395 FORINT)

Magyarországon a könyvek megvásárolhatók:

A Corvina Kiadó Líceum boltjában: 4026 Debrecen Kálvin tér 2/c

Telefon: (52) 19-428

A Corvina Kiadó Művészeti Könyvesboltjában, az Idegen nyelvű Könyv-, Zenemű- és Hanglemezboltban: 7621 Pécs, Széchenyi tér 8.

Telefon: (72) 10-427

A Corvina Könyvklubban: 1051 Budapest, Vörösmarty tér 1. II. emelet 201

Telefon: 117-6222 / 421. mellék

Bővebb felvilágosítás: Corvina Kiadó Kereskedelmi Osztály.

Telefon: 117-8379

Népiesség tegnap és ma

LACKÓ MIKLÓS

Az utóbbi időben kiszélesült a népiességről, populizmusról szóló hazai irodalom. Igazán új elemeket két szerző írásai vittek a régóta folyó vitába: Szabó Miklós és Radnóti Sándor tanulmányai.

Mindketten – Szabó Miklós mindig eredeti gondolatokat tartalmazó vázlatai, s Radnóti Sándor Csoóri-recenziója, majd populizmusról szóló nagyszabású interjúja – azt a sokunkban régóta érlelődő meggyőződést fejtették ki, hogy a valamikor oly jelentős és nagyszabású magyar népi mozgalom lehangolt. És valóban: a fénykorát a 30-as években élt szellemi irányzat lényegében eltávolodott problematikusságában is eredeti régi gondolatkörétől. Ebben az új eltávolodásban fejeződik ki immár visszafordíthatatlan korszerűtlensége.

A mozgalom a maga klasszikus, 30-as évekbeli korszakában három nagy gondolatot nyugodott: a plebejus (első-sorban paraszti) radikalizmuson; a nemzeti kérdés belső oldalának (s nem mint Radnóti gondolja, kezdettől fogva a kisebbségi magyarság ügyének) az előtérbe helyezésén, vagyis azon a gondolaton, hogy a nemzet megújulása nem a régi Nagy-Magyarország eszméjének fenntartásától, hanem a belső reformtól, elsősorban a földbirtokreformtól, a parasztság „nemzetbe emelésétől” – vagy az utópisztikus „minőségi szocializmustól” várható; s végül: a kelet-európai népek föderációjának eszméjén.

Ehhez járult a népi mozgalom fő áramlatának antiklerikalizmusa, a habsburgianus arculatát teljesen le nem vető neobarokk katolicizmus kritikája, s vele szemben a magyar függetlenségi gondolat örökösének tartott protestantizmus pozitívabb értékelése, még azok részéről is, akik tudatában voltak, hogy a hivatalos protestantizmus maga is beépült a neobarokk rendszerbe. A katolikus ifjúsági mozgalmakból indult népi törekvések (legalábbis amíg el nem szakadtak eredeti köreiktől) mindig a népi irányzat konzervatív szárnyához tartózkodtak. A magyar népi mozgalomnak ez az antiklerikalizmusa reális talajon nyugodott: nagy hazai hagyományra támaszkodott, s kifejezője volt annak a felismerésnek, hogy a magyar nép nagy része vallásos volt ugyan, de például a lengyelekéhez hasonló mély, spirituális vallásosság csak szűkebb rétegeit jellemezte. Talán ezzel, s ami részben emögött is állt: az egyházak merev hierarchikus felépítése, a nagybirtokrendszerhez való kötődése, a katolicizmus államvallás jellege segítette elő azt, hogy a „keresztény” fogalom mind erőteljesebben politikai tartalmat kapott (nyersen fogalmazva: mindinkább azt jelentette, hogy „nem zsidó”); másfelől, hogy a keresztény pártok a két háború között lényegében mindig a kormánypárt önálló arculatát alig mutató árnyékpártjai maradtak.

Ezekből a gondolatokból állt össze a „harmadik út” népies felfogása, mely beilleszkedett a korabeli európai harmadikutas eszmekörébe: a 30-as években végsősoron

„harmadikutas” volt minden olyan európai ideológiai áramlat, amely elutasította a válságba jutott régi liberális demokrácia gondolatát, s az eredetileg a szabadelvű haladásgondolat radikális változatának tartott, de a kommunizmusban eltorzult marxista szocializmus eszméjét. „Harmadikutas” volt a francia újkonzervativizmus, újkatolicizmus, a „közép forradalmát” (Revolution der Mitte) hirdető német antiliberalizmus – a másik oldalon többé-kevésbé az volt De Man spirituális szocializmusa, a főleg Németországban hatékony nacionál-bolsevizmus (gyenge hazai visszfénye érezhető volt a fiatal Kodolányi Jánoson, s egy időben József Attilán is); még a fasizmusok is „harmadikutasnak” álcázták magukat.

Mind ez már a múlté.

A múlt: defenzív és offenzív népiesség

Úgy gondolom, csak röviden szükséges reflektálni Radnóti Sándor azon megállapítására, mely a népi mozgalom jelölésére nálunk is a populizmus fogalmát ajánlja – ő úgy érzi, hogy a „népi” fogalma túl sok idealizáló elemet tartalmaz. A kérdés valójában nominalista jellegű, mégis megjegyzendő: a latin eredetű nyelveknek csak a populizmus fogalma áll a rendelkezésükre (a román népiesség egyik irányzata is „poporánizmusnak” nevezte magát), s ott ez a fogalom eleve nem foglal magában olyan elítélő, kritikai elemeket, mint ma minálunk. Emellett Nyugaton a populizmus fogalmába nemcsak a parasztság értendő bele, hanem a városi nép is – szemben a magyar népiességgel, amely néha hangoztatta ugyan, hogy a munkás is paraszti-népi eredetű, de a mozgalom bázisát alapvetően a parasztsággal azonosította. A németek a *populist* elnevezést talán azért használják, hogy a kompromittálódott (s ahogy Szabó Miklós kimutatta: a népi irányzatra nem is alkalmazható) *völkisch* kifejezést elkerüljék. A szláv népek is saját szavukkal, a *narodnyik* változataival jelölik népiességüket. Megmaradok tehát a *népi, népies* fogalmánál, legalábbis amennyiben e mozgalom klasszikus korszakáról beszélünk.

A népiesség, a populizmus európai, sőt világáramlat volt (s talán most is eleven áramlat vagy az lesz a „harmadik világ” országaiban). A kérdés az, hogy volt-e a magyar népiességnek külön jellegzetessége? Ennek megválaszolásához vissza kell nyúlnunk a történelemhez – ha nem is a 19. század elejéig, de a múlt század utolsó harmadáig, amikor a modern népiesség (vagy populizmus) kibontakozott. Radnóti Sándor gondolatát megfordítva, hogy ugyanis a 30-as években az „urbánus”-humanista oldal csak részleges és defenzív ellenideológiát tudott felmutatni a hódító erejű népiességgel szemben, kimondhatjuk: a népiességnek, a populizmusnak világszerte két történelmi szakasza figyelhető meg. Az elsőt, mely a múlt század végéig volt rá jellemző,

defenzív szakasznak nevezhetjük: nem annyira valamiért, hanem valami ellen szerveződött. Ennek a defenzív népiességnek két – egymástól távol eső, s nagyon különböző – példáját említem.

Az egyik az orosz narodnyikizmus, melynek terjedelmes irodalma van, köztük Venturinak a 70-es években megjelent alapvető munkája.² A mozgalom eléggé ismert ahhoz, hogy itt most részletesen ne foglalkozzam vele. Csupán egy-két sajátosságát emelem ki: a narodnyikizmus, mely, mint ismeretes, a még csak csráiban jelentkező korai, 19. századi orosz kapitalizmus elleni áramlat volt, már csak az orosz parasztság elmaradottsága miatt is, kizárólag értelmiségi mozgalom maradt, vagyis nem vált gyakorlati populizmussá. Ideológiájában szélsőséges formában találjuk meg a későbbi népiesség számos fontos alap gondolatát: az elmaradott paraszti létformák idealizálását, egy prekapitalista kultúrkritikai attitűdöt (mely egyébként a múlt század második fele nagy orosz irodalmának jórészen végigvonult), az intellektuellek antiintellektualizmusát, s az orosz viszonyokra jellemző, az anarchizmussal rokon terrorista forradalmiságot. Ez az irányzat – több más populista irányzathoz hasonlóan – az idők folyamán három irányba is mutatható: a szélsőbaloldali, illetve a szélsőjobb oldali mozgalmak felé, de egy paternalista konzervativizmus számára felhasználható irányba is. Ahogy erre a populizmussal foglalkozó legújabb szociológiai irodalom találón rámutat: amikor a populista csodálattal fedez fel egy népi kultúrában szimbolikus kincseket, sosincs távol attól a véleménytől, hogy ha a népi világ ugyanolyan gazdag, mint a miénk, vagy még gazdagabb, akkor vajon szükség van-e arra, hogy ebben a világban lényeges változtatásokat javasoljunk?³

A másik defenzív példa az 1880-as évek végétől, s főleg a 1890-es években jelentkező amerikai populizmus. Ez a politikailag is artikulálódott Alliance-mozgalom, mely az Egyesült Államok északnyugati és déli farmerradikalizmusából nőtt ki, voltaképpen a farmerek és részben a városi kisegisztenciák tiltakozása volt a gyorsan terjedő modern nagykapitalizmus ellen, s számos elemét mutatta az európai populizmusnak: egyfajta harmadikutas beállítottságot a nagyipari kapitalizmus s annak korai monopolista formái, de az Amerikában nem jelentős szocialista mozgalom ellen is; agrarizmust, egalitarizmust, a szövetkezeti eszmét, sőt bizonyos patrióta-nemzeti attitűdöt is. Érdekes viszont, hogy a mozgalom megőrzött liberális vonásokat is, s nem volt négerellenes. Így érthető, hogy az 1890-es évek második felében lehanyatló, de ideológiájában továbbélő mozgalom később hatást gyakorolt a demokráta pártokra, sőt lényegében beépült abba, amit az a körülmény is elősegített, hogy – amint a mozgalom monográfusa, Lawrence Goodwin hangsúlyozza⁴ – amikor elérkeztek a 20. század krízisei, Amerikában még erőteljesen éltek, s éles bírálathoz alá kerültek a 19. századi „ortodox” haladáshit, a korlátlan amerikai lehetőségek mítoszának elemei, amelyek ellen korábban az említett populisták harcoltak.

Előretörő népiesség

A népiesség 20. századi, offenzív áramlata az európai liberalizmus válságkorszakának terméke volt, s többé-kevésbé jelentős szerepre számos országban csak az első világháború után jutott. „Jóllehet a jövő jelei már az első világháború katasztrófáját megelőzően láthatóvá váltak – írja a korszakról Hans-Georg Gadamer –, ... de a kor általános

tudata döntően csak azáltal változott meg, hogy az első világháború anyagcsatái megrendítették a liberális korszak kultúrátudatát és fejlődésbe vetett hitét”. Kritikai érzületek támadtak, „az atyák biztosnak tűnő műveltségével szembeni szenvedélyes lázadás indulatai”, indulatok az ellen, ahogyan a mind erősebben uniformizálódó ipari társadalom és ennek „mindent manipuláló információs technikája” a társadalmat maga alá gyűri.⁵ Az új korézés, mely a vitalista módon felfogott „élet”, s a „közelebb az élet igazi valóságához” jelszavát hangoztatta, két nagy tendenciát helyezett előtérbe: a szociális kérdést és a modern kor elleni lázadó kultúrkritikát. Az ezen a talajon fellépő népiességnek ismerjük német változatát. (Legkarakterisztikusabb formája a *Jugendbewegung* volt, melynek szellemi gyökereit és korai, még alakulóban levő, s ezért több irányba is mutató eszmekörét szinte klasszikus formákban jelenítette meg Thomas Mann *Doktor Faustus*-ában.⁶) Ha nem is teljes részletességgel, ismerjük román változatát, mely ott egyfelől egy irodalmi irányzat, másfelől az elmaradott néptömegek primitív ortodox vallásosságával egybefonódott misztikus népiesség formájában jelentkezett,⁷ s ismerjük a különböző országokban, így Franciaországban, a 20-as évek végétől jelentkező irodalmi népiesség áramlatát, ennek az irodalmi irányzatnak antiintellektualista, nagyvárosellenes, egyszerűséget valló, a „valóságidegen” polgári irodalom ellen, de a szociális szélsőségek ellen is irányuló beállítottságát.⁸

Érdekes viszont, hogy igazán önálló népies irányzatot nem találunk még az irodalomban sem a két háború közötti Lengyelországban, melynek társalmi szerkezetét egyébként oly gyakran – és nem is alaptalanul – érezzük közelállónak a magyar viszonyokhoz, s ahol egyébként a társadalmi gondolkodásban erőteljesen érvényesült a falu-város ellentét, s a kelet- és nyugat-európaiság ellentéte. Lengyelországban az irodalmi népiesség hulláma már a századelőn jelentkezett, és hamarosan el is csitult. Reymont *Parasztok* című regénye a századelőn jelent meg, s a könyv és a vele egyidőben fellépő – egyébként Reymontnál is antiszemita elemeket tartalmazó – népies irodalom naturalista, azt mondhatjuk, mű-népiessége, mely talán a legjobban Móricz Zsigmond korai regényéhez, a *Sárranyhoz* hasonlítható, már akkor kritikai feldolgozást nyert. A magyar népi irányzathoz s a jelentős magyar irodalmi népiességhez hasonlítható mozgalom Lengyelországban nem jött létre. A populizmus Lengyelországban politikailag elsősorban a Pilsudski-ellenes Roman Dmowski mozgalomhoz, majd pártjához, a Narodowa Demokraciához köthető, ehhez a szélső nacionalista, idegengyűlölő, ukrán- és belorusz-ellenes és főleg antiszemita, a nemzeti elzárkózást hirdető mozgalomhoz; ez azonban nem paraszttromantikára s nem a paraszti népiességre épített, hanem elsősorban a katolicizmussal is összekapcsolódó lengyel messianizmusra.⁹

A magyar népiesség létrejöttének körülményeiről nincs szükség részletesebben szólni. Csupán azt emeljük ki, hogy jelentőségét és hatását tekintve egyedülálló volt Európában. Ez a népiesség csak egy olyan országban keletkezhetett, melyben a viszonylagos gazdasági-társadalmi fejlettség és az anakronisztikus elmaradottság együttesen volt jelen. Legáltalánosabb háttérben az a körülmény állt, hogy a forradalmak veresége, a trianoni nemzeti válság és gazdasági nehézségek közepette az országban permanens szükségességgé merült fel a társadalom strukturális reformja, de mindez olyan körülmények között, amikor a fiatal intelligencia körében megerősödött a nyugat-ellenesség, s a pol-

gári demokratikus-liberális út vagy a szociáldemokraták kínálta kiút mint alternatíva visszaszorult, és ami különösen fontos: az 1919 után nagy erővel fellépő, s az 1920-as választáson győzelmet arató önálló paraszti politikai mozgalmat az uralkodó körök visszaszorították és közömbösítették, s egy olyan autokratikus rendszert építettek ki, amely a szükséges reformokat (így a komoly földreformot) nem valósította meg. A népies harmadikutaság *nagyhatású és erős intellektuális irányzattá* alakult, s elsősorban ebben látjuk különleges sajátosságát. Már a 20-as évek végére jelentős vonzerőt gyakorolt a századforduló körül született intellektuális elit számos kiemelkedő tagjára, a még fiatalabb értelmiségre, átmenetileg olyanokra is (például József Attilára, Gáspár Zoltánra), akik később az úgynevezett urbánus oldal jelentős szereplőivé váltak. Vonzerejét mutatja, hogy hozzá csatlakoztak és sokáig szimpátiát éreztek iránta az olyan jelentős intellektuális személyiségek, mint Fülep Lajos, később Bibó István és mások. Részben nyilván a komoly intellektuális támasznak köszönhető, hogy a magyar népies irányzatban a parasztromantika megfért a komoly szociális követelésekkel, sőt a nép egyoldalú idealizálásának az elutasításával is. Jól tükrözi ezt a falukutató irodalom, mely köztudottan a népi irányzat kétségtelenül legjelentősebb és legmaradandóbb értékeit teremtette meg. S bár az irányzat hajlott arra, hogy a parasztságnak mint a társadalom akkor tényleg legnagyobb osztályának az „örök” mivoltát hangsúlyozza, népfogalma számos racionális elemet tartalmazott; bizonyos fokok, legalábbis a 30-as évek közepéig, nyitott volt a nyugat-európai szellemi áramlatok felé is.¹⁰ Ideológiájában érintkezési pontokat a neokonzervatív áramlatokon túl nem a demokratikus oldallal (a demokrácia igénye a két háború közötti Magyarországon lényegében minden válfajában baloldali követelésnek számított), hanem inkább a szintén antiliberalis és kollektivistá szélbaloldallal találhatunk, s ezt a lehetőséget a kommunista teoretikusok is felismerték: a kommunisták már a 20-as évek végén „elnézően” értékelték Szabó Dezsőt; Lukács György és Révai a népiekre mint kiütéreső válságirányzatra már akkor sokkal pozitívabban hivatkoztak, mint a szociáldemokráciára vagy a polgári liberalizmusra – a figyelem tehát részükre nem a népfrontkorszakban kezdődött.¹¹

Népi és „urbánus” urbanizmus

Témánk szempontjából a megszokottnál sokkal határozottabban kell megkülönböztetnünk az egyébként mindig sokrétű és sokszínű népi mozgalmat történeti szakaszait. E szakaszokat vizsgálva kimondhatjuk, hogy a népi mozgalom szellemiségének első hanyatlása igazából nem az 1935-ös úgynevezett Új Szellemi Front idején, a népi írók és a gömbösi „reformpolitika” átmeneti találkozásokkor, hanem az 1938/39–1943 közötti időszakban következett be. Ezekben az években a mozgalom pozitív kezdeményei – a már korábban megindult szociográfiai irodalom újabb eredményei, a népi kollégiumi mozgalom kezdetei, a Nemzeti Párt párt formális megalakulása, a népi irányzat szűkebb csoportjainak az aktív antifasiszta mozgalomba való bekapcsolódása, irodalmi téren a *Magyar Csillag* működése (bár ez utóbbit nem lehet – Illyés szerkesztői szerepe ellenére sem – pusztán népi orgánumnak tekinteni) – nem fedhetik el, hogy az irányzat nagyobb része a rossz „korszellemhez” idomult, s éppen ezen az úton növelte a népi mozgalom befolyását. Ide tartozik negatív álláspontjuk a zsidótörvényekkel, általában a zsidókérdéssel kapcsolatban (lé-

nyegében ennek esett áldozatul a *Válasz* című folyóirat is), erre utal a mozgalom ideológiájának beszűkülése, ahogyan azt Németh László *Kisebbségbenje* vagy még Illyés *Csizma az asztalon* című munkája is mutatta; erre példa több, a szélsőjobboldalnak messzemenő engedményeket tevő lapjuk szellemisége (*Magyar Út*, *Magyar Élet* stb.); a népiek egy részének vonzódása az Imrédy-féle „reformmozgalomhoz” (s ezzel az úri középosztálynak a jobboldali konjunktúrát kihasználni akaró, nem szolid részéhez); bázisikeresésük a jobb- és szélsőjobboldali szervezetekben, így a Turulban.

Az úgynevezett urbánus oldallal kapcsolatban két megjegyzést szeretnék aláhúzni. Az egyik: ez a tábor mindig sokkal szélesebb volt, mint a zsidó származású polgárok és értelmiségiek rétege. Példaként talán elég megemlíteni, hogy a zsidó-urbánusnak tekintett folyóiratok (a *Századunk*, *A Toll* című lap vagy később a *Szép Szó* első évfolyama) a kiváló – és kellően blág sem méltatott – Szász Zoltántól Márai Sándorig, sőt Bartókig, Kosztolányiig és Babitsig mily jelentős, a „népi-urbánus” alternatíván messze felülemelkedő szerzőket tudtak megszólaltatni. A 30-as évek második felében, s főleg a háború alatt ez az „urbanizmus”, ha nem is Babits, de a *Nyugat* szerzőinek túlnyomó része mellett hatása alá vonta a Szekfü-kört, még annak népi befolyás alatt indult fiatal tagjait is, s általában az úgynevezett „harmadik nemzedék” ifjú író-költőinek és tudósainak zömét. S amikor a zsidótörvények hatására az „urbánusok” zsidó származású rétege lényegében kiszorult a nyilvános szellemi életből, a vita nem szűnt meg, hanem – részben új témák körül – tovább folytatódott. Példák erre Cs. Szabó László és mások vitái Németh Lászlóval magyarság és európaiság kapcsolatáról;¹² a népkultúra és a nemzeti és egyetemes kultúra egymáshoz való viszonyáról vagy az asszimilációról szóló háború alatti viták.¹³

A másik megjegyzés: a népi irányzat önmagát „posztmodernnek” (polgáriasságon túlinak) tartó, de valójában erősen tradicionalista beállítottságával szemben helyesebb egyáltalán az „urbánus” kifejezést használni? Nem volna-e helyesebb ezt más és differenciáltabb fogalmakkal – a politika nyelvén: demokrata, neoliberalis, más esetben szocialista elnevezéssel – helyettesíteni? Hiszen az „urbánusok” nem valami szűk urbanizmust képviseltek, hanem ők is osztályadalmi problémákkal (köztük – ha nem is olyan nagy súllyal és nem olyan mély átéléssel, mint a népiek – a földkérdéssel) foglalkoztak. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a magyar népi irányzat jellegadó szereplői sem nevezhetők valóban antiurbánusoknak. Igaz, a parasztság és a falu idealizálása, egy erre épülő utópizmus – realitásigényük ellenére – fontos helyet foglalt el eszmekörükben, igaz az is, hogy a vidéki kisebb – és „magyarabb” – városokhoz, főleg Debrecenhez erősen vonzódtak, s élesen bírálták a nagyvárosi tömegkultúrát, de az értelmiségi elitbe tartozó képviselőik modernebb beállítottságúak és Budapesthez kötöttebbek voltak, hogysem igazán antiurbánusok lettek volna. Két példát említenek. Szabó Dezső, a népi irányzat egyik megalapozója, aki egyébként, mint tudjuk, a leginkább állt a vitalista parasztféltés és a faji gondolat hatása alatt, az *Elsodort faluban* egyhelyütt leírja, hogy a regény egyik főhőse budai lakása ablakából kitekintve felpezsdülve nézi a nagyváros nyüzsgését: „mint egy damaszkuszi szó, úgy villant izmaiba egy új honfoglalás gondolata... Meghódítani az egész életet, úrrá tenni a rablott, balek magyart minden piacon, minden versenyen. De nem ököllet és bitortörvényekkel... hanem az ösztön belső lökésével... Be-

itatni ebbe az emberanakronizmusba a demokráciát, hogy életéhes dühvel rohanjon kereskedőnek, bankárnak, újságíróknak, politikusnak, gyárosnak, katonának, művészeknek, s ha már kell hogy legyen, úrsorásnak, csalónak, de kihasznált és megcsalt sohasse legyen." A másik példa Németh László 1938-ban írt cikke: *Budapest meghódítása*,¹⁴ melyben a szerző örömmel nyugtázza a magyar vidékről a fővárosba tömegesen áramló szegény egzisztenciák növekvő számát, akik szinte új honfoglalást hajtanak végre – a másik oldalon a budapesti zsidóság demográfiai hanyatlását; e kettős folyamat eredményeként szerinte Budapest egy-két generáció alatt magyar várossá alakul.

Az antiszemitizmus két szakasza

Az antiszemitizmus témájánál vagyunk. Ezt a kérdést nem azért vetem fel egy kissé részletesebben, mintha ebben látanám a korabeli népi-irányzat ideológiájának lényegét, hanem mert ez volt a népi irányzat kétségtelenül leggyengébb pontja. Nem mintha nem lettek volna az irányzatban olyan csoportok – példaként említem a 30-as évek közepétől feltűnő, a népiességhez közel álló legfiatalabb generáció számos tagját, Szabó Zoltánt, Kovács Imrét, Bibó Istvánt és másokat –, amelyek ellenálltak az antiszemita hullámnak. A legjelentősebb népi íróknak – s itt elsősorban a népinek csak fenntartásokkal nevezhető Németh László 1939-től nemcsak Móricz Zsigmondhoz, hanem az erőteljesen parasztromantikus (és ami Németh számára fontos volt: Babits Nyugatjával szembenálló) erőkhöz, Féljához, Kodolányihoz való közeledésére utalok – ebben a kérdésben vallott felfogása sem intézhető el egy-két sommás negatív jelzővel. De mégis újra ki kell mondanunk, amit történetírásunk már kimondott, hogy a népi mozgalom a maga egészében éppen a zsidókérdésben nem tudott lényegesen más alternatívát kínálni, mint a jobboldali középosztály (ez távolról sem az egész középosztályt jelentette) ideológiája – lényegében csak érvrendszere tért el a konzervatív antiszemitizmustól, amennyiben azt hangsúlyozta, hogy rajtuk keresztül most már nem az élősdű úri rétegek, hanem a nép hangja szól.

Fontos megemlíteni, hogy a századforduló után Magyarországon – s Kelet-Közép-Európa más országaiban is – súlyponteltolódás következett be az antiszemitizmus szerkezetében. A múlt századi antiszemitizmus előterében a zsidó kereskedő- és pénztőkeellenesség állt, mely még szélesebb néprétegek – persze torzul értelmezett – konkrét, mindennapi tapasztalatára támaszkodhatott.¹⁵ Jó példa erre nálunk az 1880-as években alakult Istóczy-féle antiszemita párt. Ez a mozgalom a zsidó bevándorlás, a zsidó pénzuralom terjedése, a föld zsidó kézre jutása, a sajtót mind jobban kézben tartó zsidó pénztőke ellen lépett fel (akkor még hangsúlyozva, hogy legalábbis a magyar nyelvű újságok íróinak túlnyomó része nem zsidó, hanem magyar), csak ritkán emlegette a zsidók térhódítását az értelmiségi pályákon; az értelmiségi antiszemitizmus vonásait még kevésbé viselte magán.¹⁶ Egyébként azt, hogy a zsidó tőkészek valami külön zsidó „világösszeesküvés” érdekében működtek volna Magyarországon, ezt se Istóczy, se senki más sem tudta, s nem is tudhatta kimutatni: a zsidó származású tőkészek, csakúgy mint a nem zsidók, a hazai polgárosodást erősítették – mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a körülmény, hogy a századforduló körüli időszakban volt a leg-erőteljesebb ütemű az önálló magyar gazdaság felzárkózása a nyugati országokhoz. A századforduló után viszont –

amikor a zsidó származású értelmiség száma tetemesen megnőtt, asszimilációja előrehaladt, társadalmi pozíciói megszilárdultak, s ugyanakkor egy sor pályán értelmiségi „túltermelés” mutatkozott – jelentősen megerősödött az értelmiségellenes antiszemitizmus (ennek jelei voltak a francia Dreyfus-üggyel szinte egyidőben feltámadt pesti egyetemi antiszemita mozgalmak). A két háború közötti időben a régi, „19. századi” antiszemitizmus mellett, azzal persze egybefonódva, még jobban előtérbe került az antiszemitizmusnak ez a formája. Ez az intellektuális antiszemitizmus érintette a legjobban a népi irányzatot is.

A zsidókérdés körüli vita egyébként a 20-as évek végétől a 30-as évek végéig terjedő egész évtizeden áthúzódott. Változást csak a háború alatti időszak hozott, amikor az országban olyan politikai légkör alakult ki, amelyben az antiszemitizmus elleni nyílt fellépés már gyakorlatilag lehetetlenné vált; a zsidókérdésben való demokratikus állásfoglalás szinte érinthetetlen tabutémává alakult. Egy példa erre: Székfi Gyula 1939–1944 közötti bátor antifasiszta publicistikájában is csak a faji felfogás vagy a vallási megkülönböztetés elleni általános megfogalmazásokkal találkozunk; a zsidó származásúak védelmét nyíltan és konkrét formában a közszellem már lényegében nem tette lehetővé.

A korábbi, szinte folyamatos vitákon belül a zsidókérdésnek két nagy vitaszakasza volt: az első 1928–29-re, a második 1934–35-re tehető. Az 1928–29-es vitában még a zsidókérdés szinte egész problematikája hangot kapott. Ez az időszak a népi irányzat első, már eléggé széles körű jelentkezésének ideje – ez volt a Bartha Miklós Társaság fénykora, ekkor jelentek meg az első népi programok és kiáltványok; ekkorra vált nyilvánvalóvá, hogy a népi mozgalommal színre lépett egy új irodalmi irányzat is. 1928-ban zajlott le a *Nyugat* hasábjain az első komoly vita az irodalmi népiességről, középpontjában Erdélyi József költészetével.¹⁷

A zsidókérdésről szóló 1920-as évek végi közvetlen vitát, melyben a népiek még kevésbé vettek részt, Szász Zoltán *Halljad Izráel* című szabadelvű cikke indította el. A szerző véleménye szerint a háború előtt a hazai zsidóság az asszimiláció révén kezdett hasonlítani a nyugati országok zsidóságához. Sajnálattal állapította meg, hogy az asszimiláció 1919 után megtört, s a törés megtorpanást okozott a zsidóságban belül is. A „harmonizálódás” ma sokkal nehezebb, mint régebben, de nem volna helyes, ha a zsidóság maga is elfogadná ezt a helyzetet. Az antiszemita, akik ma mindenütt szabadon működnek, mindig is jobban szerették a hagyományhű vagy a cionista zsidót, mint az asszimiláns zsidóságot. Ideje, hogy a nem zsidók és a zsidók jobbjai véget vessenek ennek a „középkorba hátrálásnak”. Az egyetlen világméretű út a jól értelmezett asszimiláció; a két nép köré ne épüljön gettó most már kétfelől is.¹⁸

Szász Zoltán cikke körül messzgyűrűző vita bontakozott ki, melynek érdekessége nem utolsósorban abban állt, hogy benne erőteljes hangot kapott a zsidó származásúak önbírálatára is, kritikák a lényegében továbbra is az asszimilációra beállított zsidók egy részének eltorzult magatartása, rossz kiütkeresése ellen, a zsidó származásúak nem adekvát reagálása a megváltozott viszonyokra: a külső és a belső asszimiláció szinkronjának hiánya, a zsidó származás elleplezése, a zsidó kulturális hagyományok végletes elutasítása, a zsidó szervilizmus, szélső esetben a dszentriszkedés, a „magyarkodás”, a meggyőződés nélküli idomulás jelenségei.¹⁹

Értelmiségi antiszemitizmus

Az 1934–35-ös vita sokkal körülhatároltabban foglalkozott a zsidókérdés értelmiségi vonatkozásaival, s bár – vagy talán mert – túlnyomórészt Németh László 1934-ben, az *Ember és szerep* című önéletrajzi munkájában kifejtett gondolatai körül forgott, kiterjedt az irodalmi zsidókérdés lényegében minden problémájára.²⁰ E sorok írója nem ért egyet a most megjelent *Kirekesztők* című könyv egybemosó szemléletével. De Németh véleményének elemzését nem mellőzhetjük. Németh ellenfelei, az öreg Ignotus, Hatvany Lajos és mások főleg az író három kitételét bírálták: Németh azon állítását, hogy egy „helyére szorított” zsidó-magyar irodalom szerencse a magyarság számára, de egy „ránkburjánzó” zsidó irodalom csapás, mert az irodalom arcukat hamisítja meg; a zsidó írók legyenek a magyar irodalom „szászai” (mint ismeretes, a szászok híresei voltak kisebbségi befelé fordulásukról, a környező népektől elzárkózó magatartásukról), így válnának hasznára a magyar irodalomnak is; végül: a századelő Nyugatát, általában az irodalmi megújulás fórumait a magyarságtól „idegen” zsidó „impreszáriók” uralták, de nem ők, hanem a magyar írók-költők látták el művekkel. Ami az első két, voltaképpen összefüggő kérdést illeti, azok lényegét Németh előtt már mások is hangoztatták, így 1930-ban Móricz Zsigmond, mondván: a zsidó írók akkor töltik be hivatásukat, ha zsidó témáról írnak. Ez a felfogás éppen a kultúrában, az asszimiláció legkedvezőbb területén tagadta az igazi asszimiláció lehetőségét, illetve ezt az asszimilációt legfeljebb rendkívül hosszú folyamatként, s nem is annyira a hagyományos, sok liberális vonást is felmutató, hanem az 1919 utáni magyarságtudathoz való teljes idomulásként tudta csak elképzelni.

De a gondolat háttérben más előítéletek is álltak: a „fajiság” valamikor, az első nagy háború előtt pozitívista, leíró és nem kirekesztő tartalmú fogalmának átalakulása. Németh az *Ember és szerepben*, s már korábban a *Debreceeni Kátéban* arról írt, hogy a faj embertanilag elvetendő, de erkölcsileg helyesíthető fogalom. Ám – túl azon az ígnyen, hogy a magyarság váljék erkölcsileg emelkedettebbé – milyen racionális tartalma lehetett „kifelé” ennek az erkölcsi fajiságnak? Talán az, hogy „az idegenek” csak akkor válhatnak magyarrá, ha „erkölcsileg” átalakulnak, a más erkölcsű magyarsághoz idomulnak? De hát miben állhatott ez a „más erkölcs”, ha nem abban, hogy a polgárosultság más fokát képviselte? Vagy az lehetett az „erkölcsi faj” fogalom tartalma, hogy minden fajnak megvan a saját – és sajátos – erkölcsé, s hogy ez nem más, mint rejtett formája a faji érdekeknek? Az „erkölcsi fajiság” fogalma alkalmas volt arra, hogy kulturális aurával vonja be a nemzet etnikai szemléletét.

Ezek után érthető, hogy a vitában Németh a zsidókat három csoportba, három típusba sorolta. Az egyik – és nyilván kisebb – csoport a „zsidó örökséghez” hű, tehát nem asszimiláló zsidóság. A másik – bizonyára még ritkább – típus: a magyar kultúrába „teljesen” beépült zsidó. S végül azok, akik e két típusba nem sorolhatók, a „shylocki” típusba tartoznak, a hatalomra vágyó, illetve régi – 1919 előtti – kulturális hatalmukat visszaszavargó zsidók, az Ignotusok, Hatvanyok csoportjába. E harmadik típus, a szellemi antiszemitizmus igazi célpontja jellemzése mögött különböző előítéletek, s az irodalom

társadalmi hivatásának „népi-nemzeti” felfogása állt. Az impresszáriók és az alkotók szembeállítását az a régi – az európai kultúrfejlődés által ezerszeresen megcáfolt – előítéletet takarta, amely szerint a zsidó értelmiségnek a művészetek területén csak másodlagos szerepe van, eredeti alkotásra nemigen képes, legfeljebb az előadóművészetekben nyújthat magasrendűt. Ez az előítélet még a nyelv eszközzel dolgozó irodalomra is legfeljebb az asszimiláció korai, kezdeti időszakára állt, s arra is csak részlegesen: vajon az e kérdésben váltig negatív példaként emlegetett Szomor Dezső, németes-zsidós stílusfordulataival együtt, nem emelte-e művészi magaslatra saját magyar irodalmi nyelvét?

Valójában Ignotusék – főleg 1919 után – két tűz közé kerültek. Egyesülni akartak a magyar intelligenciával egy európai magyarság jegyében – s ezzel kihívták maguk ellen a konzervatív, illetve később a népi körtök ellenszenvét. Zsidó oldalról viszont azt a minősítést kapták, hogy „humanizmusukba belevegyül a zsidóságtól való menekülés vágya”, túlságosan a magyar kultúrával azonosulnak. Ignotusék negatív megítélésének háttérben másfelől – említettük – az irodalom szerepének népi-nemzeti felfogása állt. A népiek szerint Ignotusék azért voltak (és maradtak) veszélyesek, mert hamis útra terelték a századelő magyar irodalmát, a saját útjáról letéríthetetlen Adyt kivéve, s akadályozták, hogy az irodalom a magyar társadalom szükségletei, vagyis egy népek-nemzetnek elkötelezett irodalom irányába fejlődjék. Ez a felfogás lényegében tagadta, hogy a múlt századvég nép-nemzeti epigonizmusa után a magyar kultúra fejlődésének egyik létkérdése volt az öntörvényű irodalom, az öntörvényű művészet megteremtése, s ezen az úton a felzárkózás a modern európai kultúrához.

Zsidó irodalmi típusok

Hasonló következtetésekre jutunk, ha a népi írók zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját irodalmi alkotásaikon keresztül jellemezzük, Szabó Dezső, Németh László és mások regényeinek zsidó típusaival.²¹ Ez az irodalom több típust válasz fel. Az első: az öreg generáció még nem asszimilálódott zsidósága, melyet a legtöbbször meleg színekkel ábrázolnak, mint egyszerű, puritán, családis, a gettófélelmet még emlékekben őrző, az ősi zsidó etika által vezérelt embereket, egyetlen hibájuk az azt róva fel, hogy fiaikból urat, nagy embert, tanult embert akarnak nevelni. A második típus: a fiak, az újabb generáció már több irányba ágazik el. Az egyik a gazdag bankár-zsidó, akinek életelvet a pénz határozza meg, s ezen keresztül a közvetett hatalom utáni vágy. (A közvetlen hatalmat a politikai befolyás jelentette volna, erre azonban a zsidó polgár nem számíthatott.) Feleletesen művelt, kifelé nagyvonalú, az élet élvezetére is beállított, egyes esetekben bizonyára joggal negatívan ábrázolt típus ez. Jellemzője még, hogy erősen vonzódik a nem zsidó nőkhöz (ahogy – tehetjük hozzá – fordítva is: a „keresztény” férfi a zsidó nőket mint a szexuális felszabadultság letéteményeseit, és – ki tudja, milyen hamis vágykép alapján – mint valamilyen különleges erotikus adottság birtokosait tekintette).

A „fiak” másik fajtája a külsődlegesen erősen asszimilálódott, európeér, sznob „kultúr-zsidó”, akinek régebben annyiban lehetett pozitív szerepe, amennyiben a magyar maradisággal szemben elősegítette az új tehetségek felszínre kerülését, de ezzel el is végezte küldetését; voltaképpen a városi tömegkultúra által feldobott, eszes, a divat műfaja

iban otthonos típus ez, nem igazi alkotó tehetség, hanem a magyar zsenibe kapaszkodik, annak holdudvarát alkotja. E típus pozitívabb válfaja a szabadgondolkodó, forradalmárságra hajló zsidó (voltaképpen a modern kritikus értelmiségi típusa), aki a zsidó hagyományt úgy folytatja, hogy mintegy a visszájára, a fennálló értékek végtelen bírálatára fordítja, s a legtöbbször a nehézkesen mozduló, de mélyebb magyar tehetségnek mintegy a felvilágosítója, az el-avult kötöttségektől való szabadító szerepét tölti be. (Hogy ez a típus másutt is hasonló, széleskörű problémát rejtett magában, azt Joyce Usszesének hősei is bizonyítják, például Stephen Daedalus és a magyar származású zsidó Bloom végül is Stephen számára feloldást nem hozó kapcsolatának ábrázolása).

S végül itt van ebben az irodalomban a „mélyzsidó” (Radnóti szerint a populista zsidó) intellektuel típusa (a „mélymagyar” zsidó megfelelője). Ez a típus, melyet már Szabó Dezső regényében is megtalálhatunk, voltaképpen a népi vátesz illetve próféta modern zsidó változata; pozitív vonásokkal ábrázolt típus, mélyen, aggódóan szereti fajtáját, de elfogadja az új korszak disszimilációra ösztönző nyomását, a kirekesztést a zsidó „sorsba” visszanyúló okokkal, elsősorban a zsidó „bűnökkel” – a gazdagságra törekvéssel, az asszimiláció mohó vágyával, a befogadó nép helyett átvállalt (s ezért a néptől idegenné váló) forradalmisággal – magyarázza.

Milyen következtetéseket vont le saját magatartására vonatkozóan a korszak – a 30-as évek – hatásaiból a zsidó származású értelmiség? Háromféle utat járt. Az egyik és a tömegesebb továbbra is az asszimiláció útja volt, bármily nagymértékben megnehezültek lehetőségei. Herzl Tivadarának, a cionizmus magyarországi származású megalapítójának mondása, hogy a magyar zsidóság száradó ága a zsidóság fájának, az értelmiségre vonatkozóan, de azon túl is, érvényes maradt. A másik, továbbra sem túl erős, de a korábbi korszakhoz képest erősödő út a cionizmus. A harmadik, ritka, de jellegzetes út: a népiek által megértéssel fogadott „mélyzsidó” út volt; ez a magatartás könyvek egész sorában is kifejezést nyert. Pap Károly *Zsidó sebek és bűnök* című könyvében elutasította mind az asszimilációt, mind a cionizmust, s a zsidó „sors” vállalását úgy értelmezte, hogy a zsidó származásúak fogadják el kisebbségi helyzetüket, s magukba vonulva vezekeljék bűneikért. Mások önkínzóan azért vádolták a zsidókat, mert a „sorsuk” által kijelölt elmélyült szellemi élet helyett a tőke és a pénz hajszolására vetették magukat.

A magyar népiek jórészen a zsidókérdésben elfoglalt, még a klasszikus korszakokban is negatív vagy legalábbis nem tisztázott álláspontja azért tanulságos, mert e mindennél – s Közép-Kelet-Európában különösen – eleven, s teljes nyugvópontra máig sem jutott probléma itt egy intellektuálisan rendkívül igényes irányzat keretében jelentkezett. Az igen sok vonatkozásban pozitív szerepet betöltő magyar népi mozgalom, s az irodalmi népiesség nagy áramlata, főleg 1939 után, voltaképpen nem oldotta, hanem növelte a zsidó származású értelmiség elszigeteltségét a mind jobbra tolódó politikai életben. A népiek nagyobb részének népi nacionalizmusa örömmel vagy közömbösen, de tudomásul vette ennek az értelmiségi rétegnek a leválasztását a magyar társadalomról, s maga is hozzájárult ahhoz, hogy a terjedő (és gerjesztett) antiszemitizmus elleni küzdelem csupán – bármily sokat jelenthetett ez a csupán – egyesek személyes morális ügyévé váljon, s így atomizált, elszigetelt maradjon. Nem kevésbé súlyos volt ennek szellemi vetülete: a zsidó származású magyar értelmiség túl-

nyomó részének intellektuális elmagányosodása. S az 1945 utáni történések, a zsidó értelmiség jórészen szélsőbaloldali orientációja újra bebizonyította: az atomizáltság, az elidegenítés, az elmagányosodás sokszor rossz tanácsadó.

Fellendülés és hanyatlás

A népi mozgalom 1945 után, belső politikai meghasonlottsága, némely tagjának üldöztetése ellenére is, átmenevően újra fellendült, s képes volt új értékek teremtésére. Ezek közül három területet emelek ki. Az egyik az anakronisztikus magyar agrárviszonyok forradalmi átalakításában, a földreformban játszott szerepük. Mint köztudott, a népiek földreformjavaslata radikálisabb volt a kommunistákénál (a határt 100 holdban jelölte meg). A mozgalom igazi népbarátnak bizonyult: a földreform nagy ösztönzője és gyakorlati segítője volt.

A másik terület a már a háború vége felé szervezkedni kezdő népi kollégiumi mozgalom megteremtése (eredetileg erős kommunista támogatással). S bár ma már nyilvánvaló, hogy ez a mozgalom a régóta érlelődő paraszti mobilitásvágyat, a paraszti feltörekvés erejét tudta az új viszonyok között szolgálatába állítani, s nagyjából egy népi módon értelmezett kommunizmus, egy népi-kommunista fiatal értelmiségi élcsapat megteremtésének igényével szervezkedett – mégis vitathatatlan az úri-hierarchikus magyar társadalom szerkezetének lebontásában játszott pozitív szerepe. Más kérdés, hogy a „népi káderek” – ha a dolgokat tárgyilagosan nézzük – pozitívabb szerepet vittek-e a későbbi években, mint mondjuk a megmaradt zsidó származású értelmiség fiatal (a komoly műveltség elsajátítását egyébként zömükben éppúgy elhanyagoló) tagjai. A „rákosizmus” alatt az így nevelődött népiek egyre kevésbé lettek népiek, az „urbánusok” pedig mind kevésbé európeer-urbánusok. A két csoport között kétszer alakult ki szorosabb fegyverbarátság: az 1953 utáni „olvasás” éveiben, s 1956 napjaiban. Mindkettő ellenzékiességében nyíltan vagy rejtetten ott működött az önbírálat igénye. Mert vajon ki tudná megszámlálni, kik voltak többen: a polgárpárt megtagadó „urbánusok” vagy a módosparaszt apát megtagadó népi fiatalok? Közös volt a büntudat, de a kiábrándulás, a helyzet tarthatatlanságának felismerése is.

De mielőtt előreszaladnánk, emeljük ki az 1945 utáni népi mozgalom pozitívumai közül a harmadikat, a leginkább elfeledett: a hatalom decentralizációjára, az önkormányzatságra törekvés eszméjét. A gondolatot a kétlelkű Erdei Ferenc égisze alatt elsősorban Bibó István, s mellette mások: így Márkus István képviselték, s bármilyen rövid életű volt is, bármily gyorsan feledésbe merült, s a kommunista állampolitika hamar visszaszorította, eleven hagyományként kell(ene) hogy éljen mai népieink között is.

Irodalmi téren a népi irányzat valamiféle külön, „ellenálló” áramlatot nem jelentett az 50-es években. A mozgalom klasszikusainak egy része hallgatásra ítéltetett (de arra ítélték vagy elüldözték Kasákot, Márait, Nagy Lajost és számtalan más művészt is), másik része a „mentsük, ami menthető” elve alapján – anélkül, hogy elveit feladta volna – visszavonulásra kényszerült; a többiek – s ezek sem voltak kevesen – másokhoz hasonlóan, beépültek a rosszba; számukra a népi kollektívizmus és antiliberalizmus nyomvonalán nem is

volt oly nehéz betagozódni az eltorzult rendszer „szocialista realizmusába”.

A kádárizmus új helyzetet teremtett. 1956 nemzeti forradalma tükrében a részben új vezető réteg számára a népi-nemzeti gondolat veszélyesebbnek tűnt, mint a „demokratizálás” szólamyszerűen általuk is hangoztatott eszméje. Az úgynevezett konszolidáció korszakában a létfeltételek bizonyos fokú javulása, s a hatalomnak a nép depolitizálásában elért sikerei láttán, a vezető réteg a társadalmi robbanás veszélyét később sem a szociális problémákban látta, hanem a nemzeti-nemzetiségi kérdésben gyülemelő elégedetlenséget érezte igazán fenyegetőnek, s úgy érezte, hogy potenciális ellenzéki tömeget a népi oldal képvisel. Csak részben volt igaza, lebecsülte azokat a rendszert bomlasztó erőket, melyeket maga is gerjesztett, amelyek a „kor szavai” voltak, s ott munkáltak – olykor eltorzult formában – a magyar társadalom mélyrétegeiben voltaképpen már az 1930-as évek végétől: a jóléti társadalom, s a tömegdemokrácia iránti vágyat. Ehhez járult a nemzeti-nemzetiségi kérdés, s az ellelezett, de megoldatlan szociális problémák nyomása – de mindezeknek a kérdéseknek a fölvetésében – a „puha diktatúra” éveiben – már nem a népi irányzat haladt az élen. A nemzeti kérdés alapvető oldalát, a függetlenség követelését a demokratikus ellenzék sokkal következetesebben vetette fel, mint a népi tábor. A népiek a kisebbségi magyarság és a nemzeti öntudat ügyének lettek a fő szószólói, ám csakhamar ebben is osztozniok kellett a demokratikus ellenzékkel, amely egyáltalán nem volt érzéketlen a nemzeti kérdés semelyik aspektusa iránt sem. A szociális kérdést – miután a szövetkezesítés, a háztáji megtestesülő „második gazdaság” s az új agrárértelmisség elhelyezkedése révén a falu tűrhető helyzetbe került – elsősorban nem a népiek karolták fel: ne feledjük, a szegényproblémát az új szociológusok vetették fel; a „darabérben” dolgozó munkások s az ellátatlanok, a szociális segítségen tengődők súlyos helyzetét azok az új szociográfus-írók, akiket a népiek ma is urbánusoknak tekintenek.

Ami pedig a népiességet mint irodalmi irányzatot illeti, ott is a hanyatlás regisztrálhatjuk. A költészetben, figyelemre méltó módon, egy ideig nem a népi realizmus bizonyult követhetőnek, hanem a Sinka Istvánhoz visszanyúló népi szürrealizmus (Nagy László). A nagy népi klasszikusok halála után támadt űr azután nyíltan felszínre hozta, hogy új, jelentős tehetségekben egyre jobban megszűnt az utánpótlás. Három nevet említek példaként. Mindhárman erő-

teljes népi hatások alatt indultak, s mindhárman – a népiességen túllépve – előbb vagy utóbb a művészet modern irányzatai felé fordultak: Sarkadi Imre, Juhász Ferenc, Jancsó Miklós. A fiatalabbak közt ez a tendencia még jobban érvényesült. Minden szellemi irányzat akkor erős, amikor magához tudja vonni a más irányból indult nagy tehetségeit. Ez a vonzóerő elapadt. És a „harmadik út” gondolata? Éppen napjainkban lepleződik le mint „örségváltó”, s nem a még valóban fennálló pártállami struktúrák lebontására irányuló mozgalom. A kelet-európai föderáció is, akár csak mint utópisztikus, de mégis progresszív elgondolás, háttérbe szorult, s ami belőle jelenleg megmaradni látszik, némely elemében hasonlít egy olyan szövetség tervéhez, amilyen a második világháborúban jött létre. Jó volna, ha többen éreznék, hogy a Kelet-Európa számára valóban oly fontos Németországban a 70-es, 80-as évek „Historikerstreit”-jét végül is – a német kormányzat Kelet-Európa politikájának vitatható elemei, továbbá a jelenlegi szélsőjobboldali „tömeg”-megnyilvánulások ellenére – nem a jobb- és szélsőjobbaldal nyerte meg (történelem-ideológusok jó része sebeit nyalogatva néhány egyetem tanszékére vonult vissza).

Az új iránt fogékony, de a régi nagy népi eszmekör hagyományát őrzők (Csurkának és meggyőződéses követőinek ehhez nincs közük), úgy érzem, maguk is keresik a kiutat a hanyatlásból. Nem hiszek egy „tisza” liberalizmus átütő erejében. A történelem – s Közép-Kelet-Európa történelme különösen – azt bizonyítja, hogy ez a liberalizmus korrekciókra, fékekre szorul. Én magam a szociálliberalizmus kétféjű irányzatának vagyok a híve. A népi gondolat más oldalról lehetne korrigáló tényező – ha hívei átgondolják ennek ma is érvényes hagyományát. A népiesség jelentős irodalmi-művészi irányzat nem lesz többé. De elősegítheti az egyensúlyt, az Európába való betagozódás egészséges útjának kimunkálását. Erre azonban nem alkalmas a nemzeti-nacionalista gondolat olyan túlfeszített változata, mely a nemzeteszmét szinte mindent meghatározó társadalmi rendező elvként akarja beállítani. A régi nagy plebejus hagyomány sem úgy „konvertálható”, ha utat enged egy demagóg populizmusnak, hanem ha éber őre lesz a népi szociális érdekvédelmének. S a kelet-közép-európai föderáció hagyományáról szólva, egy korszerű népiesség semmilyen nehézségre hivatkozva sem mondhat le a környező népek (a kisebbségi magyarság reális társadalmi környezete) demokratikus erőivel való összefogás igényéről.

J E G Y Z E T E K

1 Szabó Miklós: „A lakiteleki gondolat”. *Magyar Narancs*, 1992. okt. 15. – Radnóti Sándor: „Etnosz és démosz”. *Holmi*, 1992. jún. – Uő: „A populizmusról”. *Kritika*, 1992. jún.

2 F. Venturi: *Les intellectuels, le Peuple et la Révolution: histoire du populisme russe au XIX. siècle*. Paris, 1972.

3 Claude Grignon–Jean-Claude Passeron: *Le savant et le populaire. Misérabilisme et populisme en sociologie et en littérature*. Paris, 1989. – Más szemszögből G. Ionescu–E. Gellner: *Populism, its Meanings and National Characteristics*. London, 1969.

4 L. Goodwin: *Democratic Promise. The Populist Movement in America*. New York, 1976.

5 H. G. Gadamer: Bevezetés M. Heidegger *A műalkotás eredete c. tanulmányához*. Bp. 1988. 7–9. old.

6 Th. Mann: *Doktor Faustus*. Bp., 1967. évi kiadás, XIV. fej. – Th. Mann rendkívül sokrétűen, az eltérő nézetek vitájában fejt ki az áramlat jellegzetes vonásait: az ifjúsági nemzedéki öntudatot, az „édes anyaföldhöz” való visszatérés, a természet és a civili-

záció közötti kapcsolat megerősítése, a vitalista életfilozófia, a közösségi tudat, a jövőbe tekintő német „népszellemben” vetett hit, a német „lelki fiatalság”, a szocializmus vagy a népiesség közötti választás stb. gondolatait. – A Jugendbewegungról ld. még Szabó Miklós: „A parasztromantikus harmadik út gondolata a weimari köztársaságban”. *Századvég*, 1990. 2. sz.

7 Ld. erről Gáll Ernő: *A román szociológia irányai*. Bukarest, 1955.

8 Ld. Léon Lemonnier programadó cikkét a *L'Oeuvre* 1929. aug.-i számában.

9 Itt köszönöm meg Bojtár Endre rendkívül hasznos információit a lengyel viszonyokról.

10 Uralhatunk Kodolányi János szociálfreudizmusára, Féja Géza német szellem-történeti orientációjára, Németh László *Tanújának* sokirányú nemzetközi tájékozódására.

11 *Sarló és Kalapács Évkönyv*. Wien, 1926. – Továbbá: Révai József levele Kun Bélához, 1929. márc. 21. Pl. 500 f. 2/202 valamint a 100 % c. folyóirat 1928. évfolyamának több cikke.

12 Cs. Szabó László: *Mérlegen* II. köt. *Haza és nagyvilág*. Bp., 1942.

13 Ld. Babits Mihály: „Paraszi vagy nemesi kultúra; Kismagyar elgondolások.” *Nyugat*, 1939. szept. – Ide tartozik: Farkas Gyula: *Az asszimiláció kora* című könyvének (Bp. 1938) széles körű vitája 1939–1940-ben.

14 *Kalanga*, 1938. jún.

15 Horkheimer–Adorno: *Az antiszemitizmus elemei*. In: *A felvilágosodás dialektikája*. Bp., 1991. 242. old.

16 A: értelmiségi antiszemitizmust Istóczy a képviselőházban töl-

tött két és fél évtized alatt egy alkalommal, 1882-ben emlegette, amikor a zsidóknak az egyetemi hallgatók közötti magas számárányát kárhoytatta. Ld. Istóczy Győző: *Országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai 1872–1896*. Bp. 1904.

17 *Nyugat*, 1928.

18 *A Töll*, 1929. jún. 2.

19 *A Töll*, 1929. jún. 16., jún. 30., szept. 8., dec. 15. stb.

20 A vitához mintegy 50 írás szólt hozzá.

21 E típusokkal több analógiát mutatnak a sohasem antiszemita Babits *Halálfiái* című regényének alakjai.

Hol vannak a gyermekek a liberális filozófiában?

LESZEK KOLAKOWSKI

A liberalizmus mint normatív elmélet (amely arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen kritériumok alapján kell megítélnünk a társadalmi intézményeket), vagy mint empirikus, kváziempirikus, esetleg történelmi elmélet (melyet olyan kérdések foglalkoztatnak, hogy milyenek az egyének valódi késztetései és törekvései, milyen intézményes keretek között lehet optimálisan növelni a gazdagságot és az általános jólétet, mely történelmi erők hozták létre azokat az intézményeket, amelyek a liberális társadalmakban a szabadságot garantálják) igen sok bírálatot kap konzervatív oldalról éppúgy, mint szocialista vagy keresztény irányból.

Eleve hangsúlyozni szeretném, hogy magamévá teszem a negatív szabadság liberális fogalmát, amelyen azoknak a tevékenységeknek a tartományát értjük, amelyet a törvény az egyének választására bíz, és ahol az állam semlegesnek mutatkozik. Magától értetődik, hogy ez a fogalom, amely negatív előjellel hivatkozik a törvényre, nem a Hobbes feltételezte természetes állapotot fedi, amelyben nincs törvény, mely a szabadságot korlátozná, és ezért szabadság sincs. A korlátlan szabadság fogalmilag lehetetlen. Magától értetődő az is, hogy a negatív szabadság fogalmának végtelen számú fokozata képzelhető el. Ezen a ponton kétségeink támadhatnak: ha a szabadság kontinuum, hogyan lehet határvonalat húzni a liberális és a totalitárius társadalmak között, hiszen a választásnak valamilyen szűk tere a totalitárius rendszerekben is kínálkozik, kivéve talán az olyan szélsőséges eseteket, mint Mao Kínája vagy a kommunista Albánia. Szinte azt lehetné az ember, hogy a liberális és a totalitárius rendszerek között csupán mennyiségi különbség van. Ez azonban nem jelent leküzdhetetlen akadályt az érvelésben: a totalitarizmust nem a „kisebb szabadság” jellemzi, hanem az a törekvés, hogy technikai lehetőségei mértékében tönkretegy a civil társadalmat, az emberi kapcsolatokat, a kommunikációt, az információt, a csere és a szervezetek minden olyan formáját, amelyet nem az uralkodó kormányzati rendszer erőltetett rá önkényesen a társadalomra. Ez természetesen egyben azt is jelenti, hogy megszűnik egy sereg, a liberális társadalomra jellemző állampolgári jog: a szólásszabadság, a mozgásszabadság, a társulás, a partikuláris érdekek erőszakmentes megvédésének, különböző gazdasági tevékenységek gyakorlásának joga. A „minőségi” különbséget liberális és totalitárius társadalmak között nem a szabadságnak mint olyannak, hanem a lényegi szabadságjogoknak a léte vagy nemléte határozza

meg. Persze az is igaz, hogy vannak liberális és kevésbé liberális társadalmak, és a polgári társadalom elpusztítását többé vagy kevésbé tökéletes módszerekkel végző totalitárius rendszerek.

A szabadság negatív fogalmának bírálatára adott liberális válaszok véleményem szerint megalapozottak. A fogalom ugyanis nem feltételezi, hogy nincsenek olyan alapvető és méltányos emberi igények, amelyek nem foglaltatnak benne, sem pedig hogy a jó és a rossz közötti különbség automatikusan megszűnik, vagy hogy a szabadság szavatolásával az emberiség ügyei mindenki számára kielégítő módon rendeződnek. Ennek mindenkinek kell, de ok ez arra, hogy azt állítsuk: „ha elegendő ennivalóm van, szabad vagyok az éhségtől”? Abszurd lenne feltételezni, hogy a liberalizmus ideológusai nem vették volna észre, hogy az embereknek enniük kell. Nem éhezni: elemi igény, amely azonban nem szükségképp a szabadság egyik különös fajtája; ugyanez vonatkozik a „munkanélküliségtől való szabadságra”. A negatív szabadság nem jelenti azt sem, hogy nem keletkezhet konfliktus a szabadság és egyéb áhított javak között. Ellenkezőleg: ilyen konfliktusok minden liberális társadalomban létrejönnek, és a legfontosabb viták rendszeresen ezekről a konfliktusokról szólnak (lásd abortusz, monopóliumok, magántulajdonban lévő fegyverek, a médiumok korlátozása stb.).

Persze lehet azt is mondani, hogy e meghatározások önkényesek. Csakhogy a definíciók nem teljesen ártatlanok. Minthogy a szabadság szóval mindig is pozitív értékeket kapcsoltak össze, elviselhetetlenül megterheltek, amikor minden áhított dolgot hozzá társítottak. A kommunista rendszerek védelmezői pedig mindig is kiaknálták a szabadságnak ezt a bizonytalan fogalmát, amely magában hordozta az emberiség valamennyi igazolható célkitűzését, mondván: „Igen, ezekben a rendszerekben az embereknek nincs szólásszabadságuk, ezzel szemben szabadok (mentesek) a munkanélküliségtől. Az eredmény döntetlen. Van olyan szabadság, amely az Egyesült Államokban, és van olyan is, amely a kambodzsai Pol Pot-rezsimben valósult meg.”

Szent Ágoston tanítása, amely szerint az ember nem azért szabad, mert választhat a jó és rossz között, hanem attól válik szabaddá, hogy a jót választja, de még a kanti filozófia is, amennyiben Kant szerint az ember szabadsága az erkölcsi törvénynek való engedelmesítésben teljeseedik ki, jó szolgálatokat tesz a totalitárius ideológiáknak. Eszerint annál szabadabbak vagyunk, minél szűkebb a választási lehetőségünk, más szóval, minél erősebben érvényesül életünkben a kényszer, valamely hata-

A szerzőnek a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen által 1992-ben szervezett *Expansion of Liberalism* című konferencián elhangzott előadását kéziratból közöljük.

lom kényszere, amely meg tudja különböztetni a jót a rossztól. Ha azt gondoljuk, hogy cselekedeteink legtöbbször erkölcsi tartalma van, a tökéletes szabadság olyan rendszerben testesül meg, amely az egyénnek nem hagy választási lehetőséget, tehát a totalitárius államban. Az e doktrínát elfogadó politikai ideológiák nem abban különböznek egymástól, hogy az egyik totalitárius, a másik pedig nem az. Ha összeütköznek, ez két különböző totalitarizmus között következik be, amelyek mindegyike jogot formál arra, hogy meghatározza a jó és a rossz közötti különbséget. (A kommunista totalitarizmus mindig is hangsúlyozta morális jellegét, noha nem használta a „jó” és „rossz” fogalmát, mint-hogy azok a keresztény hagyományban eredeznek; a rendszer mindig pontosan tudta, mi a megengedhető, és mit követelnek magasabbrendű történelmi indokok.)

Ha elfogadjuk a szabadság liberális meghatározását, ez korántsem jelenti azt, hogy elfogadjuk a liberális filozófia akár normatív, akár kváziempirikus változatát. E meghatározás ugyanis nem mondja ki, hogy mi a szabadság kívánatos vagy lehetséges mértéke, és azt sem, hogy miként kell megoldani elkerülhetetlen konfliktusait a többi értékkel.

Mégis újból hangsúlyozom: a definíciók nem ártatlanok, s ez mind a szabadság liberális meghatározására, mind pedig az ezzel ellentétes meghatározásokra igaz. A liberális definíció a szabadság mértékét a választás lehetőségének mértékével határozza meg, amely az egyénnek adott körülmények között megadatik. Nem magukat a körülményeket határozza meg tehát, amelyek mindig véletlenszerűek és magától értetődően korlátozzák az egyén cselekvési lehetőségét, azaz ténylegesen elérhető céljait. Soha nincs lehetőségem arra, hogy mindent megtegyek, amit kívánok, mivel a körülmények határt szabnak megvalósítható célkitűzéseimnek, de mégis szabad vagyok, amennyiben senkinek sincs joga arra, hogy kényszerítsen valamely választásra. Itt a választásról magáról van szó, nem pedig a jó és a rossz közötti választásról. A liberális meghatározásnak nincs szüksége erre a megkülönböztetésre; igaz, logikailag nem is zárja ki. De vajon a liberalizmus mint normatív ideológia képes-e egyáltalán magába olvasztani ezt a megkülönböztetést?

Egy radikális liberális erre azt válaszolja, hogy az állam működéséhez a fenti megkülönböztetésre nincs szükség, de mindenkinek joga van ahhoz, hogy a maga számára megfogalmazza azt. Nem az állam feladata, hogy különbséget tegyen az erkölcsileg jó és rossz között, ő csak azt mondja meg, mi szabad és mi tilos. Ha nem így volna, az állam megengedhetetlen módon kisajátítaná a doktrínaalkotás jogát, és ideológiai állammá válna. Márpedig a liberális program épp ebben kívánja megakadályozni.

Ezt így könnyű kimondani, ám azonnal felmerül a kérdés, hogy min alapulnak a törvények, milyen kritériumok szerint szabjuk meg a törvény diktálta korlátozásokat. A szabadság liberális meghatározása, lehet, nem foglalja magába kifejezetten, hogy valamely politikai rendszer erényei az egyén számára nyújtott szabadság terjedelmén mérhetők le, de kétségkívül ezt sugallja. A liberalizmus ideológusai azonban mindig is elismerik, hogy törvényes korlátozásokra szükség van; nem anarchista utópiáról van tehát szó, hanem a minimális állameszményről.

Hogyan lehet ezt a minimumot megállapítani? A hagyományos korlátozás: „a szabadság határai ott vannak, ahon-

nan kezdve másoknak ártunk”, nem nagyon szerencsés. Amikor elmarasztaló kritikát írok egy könyvről, ártok a szerzőnek. Sőt már azzal is ártok, hogy élek, hiszen helyet foglalok el és felhasználok olyan javakat, amelyek, ha én nem lennék, mások rendelkezésére állnának. Ha pedig azt mondom, hogy szabadságom odáig terjed, ameddig nem csökkentem mások szabadságát, vagy üres tautológiához jutok, vagy azt állítom, hogy minden embernek ugyanannyi szabadsághoz van joga, anélkül, hogy megmondanám, mekkora is ez a szabadság. Kereshetünk persze egy másik megoldást is: kijelenthetjük, hogy a törvény által mindenkinek juttatott szabadságnak olyannak kell lennie, hogy csupán azok a cselekedetek legyenek tiltva, amelyek, ha meg lennének engedve, minden társadalmi rendet lehetetlenné tennének.

Ez a kissé pontatlan elv ésszerű és bizonyos fokig használható is, legalábbis nem túlságosan vitatható. A megengedett és a megengedhetetlen közötti határvonalat elég csupán néhány cselekvéskategóriában megvonni (gyilkosság kontra megghiúsult öngyilkosság; nemi erőszak kontra homoszexualitás stb.). Nem sok értelme van ezzel szemben a fenti elv alkalmazásának akkor, amikor az állam gazdasági beavatkozásának mértékét kívánjuk meghatározni, mivel mind a nagyfokú állami beavatkozás, mind a gazdasági liberalizmus védelmezői számos érveléssel tudják alátámasztani, milyen katasztrofális következményei lennének az elmentábor politikájának. Egyébként széles körben elismerik (maga Hayek is), hogy a „laissez-faire” elve nem vezet minden kulturális körülmények között eredményre, és nem erőszakolható rá egycsapásra olyan társadalmakra, amelyeknek történelmi fejlődése más volt, mint az európai és észak-amerikai társadalmaké.

Nem szeretnék azonban olyan területekre elkalandozni, amelyekről csekély a tudásom. Inkább az a kérdés érdekel, elképzelhető-e radikálisan liberális társadalom. Véleményem szerint nem, és ennek egyik legfőbb oka a gyermekekben keresendő.

A liberális ideológiák radikalizmusának mértékét jól mutatja azoknak az intézményeknek a listája, amelyeket kióhajtának vonni az állam hatóköréből. A lista legalján helyezkedik el a honvédelem és a rendőrség, amelyet csak néhány megszállottan következetes liberális akar privatizálni. A következő a pénzverés monopóliuma, ezután jön a környezetvédelem, végül az oktatás, majd a legtöbbet támadott egészségügyi és szociális ellátás.

Ha oktatásról beszélünk, természetesen a kötelező és általános oktatásra gondolunk. Nyilvánvalóan elképzelhető társadalom nélkül is, mint-hogy voltak és vannak is ilyenek. Mégis vitán felül áll, hogy a kötelező – tehát gyakorlatilag az állam által szervezett – oktatás az általános jólét és a technikai-gazdasági haladás feltétele. A liberális doktrína ezen a ponton viszont beleütközik a törvény erejével való kényszerítés problémájába: az emberek nem választhatnak, kényszer alatt állnak. A választás szabadsága konfliktusba kerül a nyilvánvaló társadalmi érdekekkel – feltéve, hogy ez utóbbinak egyáltalán van értelme, amit a liberálisok nemegyszer tagadnak. Ám a szóban forgó választás nem a gyermekeknek, hanem a szülőknek adatik meg vagy tőlük vétetik el, viszont a gyermekek viselik a következményeit.

Töprengünk el tehát a gyermekek helyén a liberális ide-

ológiában. Nem foglalkozunk itt a gyermekkor meghatározásával. Minthogy a növekedés folytonos, a meghatározás csak önkényes lehet, amikor pontosan meg akarjuk állapítani, mikor kezdődik a felnőttkor, amelytől fogva az állampolgár már gyakorolhat olyan jogokat, mint a házasság, a nemi élet, az autózás, a katonai szolgálat, a választás, a polgári szerződés kötés stb. A felnőttkor kezdetét minden kultúra külön-külön és másképp – beavatási rítusok kíséretében – határozza meg. Erre nem feltétlenül van szükség. De ha a felnőttkor kezdetéről egyetértésre jutunk, mi a státusa azoknak, akik ezt a kort még nem érték el? Abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a gyermekek képtelenek a rájuk vonatkozó dolgokról dönteni. Mondhatjuk tehát, hogy szüleik tulajdonai? Nem, mert hisz ez azt jelentené, hogy a szülők bármit tehetnek gyermekeikkel, holott ők is ugyanolyan emberi lények. Mondhatjuk vajon azt, hogy önmaguk tulajdonosai, vagyis autonóm egyének? Nem, mert ebben az esetben a gyermekeknek joguk volna a döntéshozatalra, amelyre pedig képtelenek – nemi kapcsolatra lépni, szavazni stb. –, a szülők viszont nem volnának felelősek értük, nem volnának kötelesek róluk gondoskodni. Mindkét feltételezés abszurd, a kérdést nem lehet egyértelműen eldönteni, ahogyan ezt a liberális filozófia szeretné. El kell tehát ismerni, hogy a józan ész és az évszázados hagyományok alapján a szülők felelősséggel tartoznak a gyermekekért, helyettük kell dönteniük; hogy a gyermekek nem élettelen dolgok, de mások döntéseitől függenek. A döntések tehát nem lehetnek tetszőlegessé, a szülők felelősek azért, hogy a kicsik elérjék a felnőtt kort, azaz fel kell nevelniük, oktatniuk kell őket. Az emberi lény a szó szoros értelmében nemcsak biológiai, hanem kulturális lény is, olyan, aki képes a kultúrából részesedni.

Ebből következik, hogy az oktatás ugyanolyan kötelező, mint a fertőző betegségek elleni oltás (ez elemi bizonyítéka lehet annak, hogy nemcsak az egyén, hanem a társadalom is létező dolog), emlékezzünk arra, hogy a kezdet kezdetén az oltások ellen, legalábbis Angliában, milyen sokan tiltakoztak, liberális elvekre hivatkozva.

A liberális gondolkodó, akarata ellenére és anélkül, hogy elveit megtagadná, elismerheti, hogy a tankötelezettség kívánatos, és hogy a szülőknek nem szabad felkínálni a választási lehetőséget a között, hogy gyermekeik legalább elemi szintű oktatásban részesüljenek vagy tudatlanok és analfabéták maradjanak. Ahhoz azonban mindenképpen ragaszkodni fog, hogy az iskola világnézeti szempontból „semleges” legyen, mivel az állam is az, és polgáira semmilyen filozófiát vagy vallást nem erőltethet rá.

Csakhogy az iskola a gyermekeknek nemcsak alapvető tudanyagot közvetít, hanem a kultúrába is bevezeti őket, amivel szükségszerűen együtt jár, hogy a gyermekek egy sereg normát, jelképet és értéket is megtanulnak, valamint nyelvet, történelmet, művészetet és irodalmat, amelyek szintén tele vannak erősen normatív jelekkel. Az iskola nem tudja elkerülni, hogy a tanulókkal megismertesse a jó és a rossz megkülönböztetésének módját. A liberálisok szerint az iskolának az a feladata, hogy tanítsa a fiatalokat, nem pedig az, hogy doktrínákat oltson beléjük. Ez így általános formában könnyen elfogadható, azonban a kettő közötti különbséget nem könnyű meghatározni. A magam részéről helyeslem az egyház és az állam szétválasztását, és ellenzem a közeledő val-

lásoktatást. De még a vallás ellenzőinek is el kell ismerniük, hogy lehetetlen a keresztény társadalmak kultúráját magunkévá tenni, ha nem ismerjük vallási szimbólumaikat és múltjukat, amelyben a vallástörténet fontos szerepet játszik. Vajon lehet-e mindezt semleges módon tanítani, úgy, hogy a dogmákat ne mutassuk be olyan igazságokként, amilyen a matematika igazsága, ugyanakkor a hitet se támadjuk, ne ítéljük el vagy ne tegyük nevetségessé? Ez nem lehetetlen, csak igen nehéz, és a feladat megoldásához rengeteg művelt, türelmes és intellektuálisan nyitott tanár van szükség.

Ha indoktrinációról beszélünk, nemcsak a vallásos vagy vallásellenes nevelésre gondolunk. Az erkölcsi normáknak és a kultúra bizonyos jelképeinek, a szokásoknak és a rítusoknak az oktatását is tekinthetjük doktriner nevelésnek. Sőt maga a nyelv sem „semleges”, minthogy tele van olyan szavakkal és kifejezésekkel, amelyeknek legegyszerűbb jelentése is értékítéletet és normatív különbségtételt hordoz. Megkívánható-e, hogy az iskola olyan mértékig legyen semleges, hogy a jó és a rossz közötti különbséget se tanítsa? Megkívánható-e, hogy maga az állam is ilyen értelemben legyen semleges, ne hogy ideologikusnak – mondjuk kommunisztának vagy teokratikusnak – minősüljön? Vajon azok az alapok, amelyekre a liberális törvények épülnek, nem tartalmaznak már egyféle választást, nevezetesen azokat az értékeket, amelyek a polgári jogokat óvják?

A liberális filozófia szellemének megfelelő válasz szerintem így hangzik: az állam semleges erkölcsi vonatkozásban, de természetesen a törvények rendszerére épül. Az állampolgár felelőssége, hogy a törvényeknek engedelmeskedjék. A törvényeket úgy kell megalkotni, hogy védjék a rendet, őrizzék a társadalom stabilitását, megelőzzék a polgárháborúkat, és ezek a célkitűzések semmiféle vita tárgyát nem képezhetik. Ami pedig az oktatást illeti, az természetesen tartalmazhatja, sőt tartalmaznia kell az érvényben lévő törvények ismeretét: a gyermekeknek tudniuk kell, hogy a törvény mit enged meg és mit tilt, de ehhez nincs szükség a jó és a rossz megkülönböztetésére; az iskola semleges marad.

Amennyiben ez a gondolatsor helyes, nem szükséges (bár nem is tilos), hogy az állampolgárok megkülönböztessék a jót a rossztól vagy egyáltalán ismerjék a helyes és a helytelen, a jó és a rossz közötti különbséget, elég, ha engedelmeskednek a törvényben lefektetett normáknak. Ez azt jelenti, hogy valamely társadalom stabil és kielégítő működéséhez elegendő, ha az emberek félnek a törvénytől és a büntetéstől, amely rájuk vár, ha a törvényt megszegik; nem szükséges, hogy ezen felül azt is tudják, hogy vannak viselkedési normák, amelyeket azért kell betartani, mert helyesek.

Elképzhető-e olyan társadalom, amelyben az emberek együttélését egyedül a törvény megszegésétől való félelem szabályozza? Elképzhető, bár tapasztalatból nem ismerünk ilyet, mert még a legcivilizáltabb társadalmakban is megőrződött az erkölcsi tudatnak valamilyen maradványa. Elképzhető, bár valószínűtlen, hogy sokáig fenn tudjon maradni. Az a társadalom, amelyben a közélet csupán a félelem köré szerveződik, rendkívül gyenge és törékeny, minden kritikus helyzetben összeomolhat, ha a törvény rosszul működik és nehézkesen érvényesül. A csak törvényes eszközökkel fenntartható társadalmi kapcsolatok pedig felbomlanak. A liberális recept

szerint megalkotott tökéletes társadalmat bármely válság könnyen leküzdhetetlen káoszba sodorja.

A szerződés eszméjére és intézményére mind a liberális, mind a demokratikus rendszernek alapvető szüksége van. De miért is tartanám be a szerződést? Ha csak azért, mert különben büntetésnek teszem ki magam, nincs okom, hogy eleget tegyek neki, amennyiben a büntetőrendszer úgy működik, hogy felrúghatom a szerződésben foglalt kötelezettségeket. Ha semmi más nem marad, mint a büntetőszankciók, minden szerződés és ígéret semmissé válik abban a pillanatban, amikor valamilyen okból a rendőrség és a hóhér nem teheti rám a kezét; Hobbes filozófiája talán ezen a ponton ellentmondásos, mivel úgy tűnik, feltételezi, hogy az erők eloszlásán kívül semmi sem számít, azonban: *pacta sunt servanda*.

Egyébként a liberális államokban valami rögeszmés igyekezet figyelhető meg annak érdekében, hogy mindenfajta emberi kapcsolatot – férfi-nő, szülő-gyermek, férj-feleség, főnök-beosztott – a legkisebb részletekig törvény határozzon meg. A liberális elvek így saját maguk ellen fordulnak: minél kevesebb a lehetőség a törvény elriasztó hatásán kívül a közélet szabályozására, annál több törvényre és törvényes rendelkezésre van szükség, s minél megtorlóbbak a törvények, annál kevésbé szabad az egyén.

Még mindig nem világos, hogy a szabadságot a liberális filozófia magában véve értéknek tartja-e, vagy pedig csak eszköznek, amely garantálja a társadalom stabilitását, mindenekelőtt pedig a gazdasági növekedést és a jólétet. Az első esetben az állam nem marad semleges, a szabadságot célnak tekinti, amelynek semmiféle felsőbb igazolásra nincs szüksége. A második esetben viszont elismeri, hogy a körülmények függvényében kell dönteni több vagy kevesebb szabadság mellett, sőt esetleg a szabadság teljes hiányát kell választani, ha a végső célok ezt kívánják. Mindazonáltal nincs tapasztalati bizonyíték arra, hogy ezeket a célokat – a nemzeti jövedelem és a jólét növekedése – a nagyobb szabadság minden körülmények között jobban garantálja, noha ez bizonyos feltételek között nyilvánvalóan igaz.

A liberális doktrínának van erre válasza. Természetes és egyetemes kívánság, hogy az egyénnek kevesebb és ne több legyen a külső kötöttsége, és az is, hogy az önkifejezésre valamint a saját érdekében történő tevékenységre a személyiségnek tágabb és ne szűkebb legyen a tere. A szabadságnak tehát nem kell elméleti igazolás, elég, ha a természetre hivatkozunk. Ez a válasz két okból mégsem kielégítő. Noha a fenti ábrázolás sok esetben valószínűleg megfelel a valóságnak, és jóllehet az is igaz, hogy az európai civilizációban élő emberek akarják a szabadságot mint olyat, az is tény, hogy a biztonság utáni vágyuk legalább ilyen alapvető, és hogy a szabadság és a biztonság között feszülő konfliktus az emberi sors állandó kísérőjelensége. Gyakran előfordul, hogy a biztonságért (vagy a nagyobb biztonságért) az emberek hajlandók a szabadságról lemondani (vagy kevesebb szabadsággal is beérni). A totalitárius kísértés ebben az igényben gyökerezik.

Ugyanez vonatkozik a gyermekekre. Az iskola csak fejelemző szabályokkal tud működni; rendeltetéséből fakad, hogy a tantervet nem a tanulók, nem is a szülők, hanem az iskolák és a hatóságok dolgozzák ki. Az embernek nem az a benyomása, hogy a fiatal gyermekek növelni szeretnék a választás szabadságát az iskolában, habár az effajta igények állandóan bővülnek.

Van azonban egy másik, fontosabb ok is, hogy ne bíznunk korlátlanul egyfajta, a természet által belénk ültetett

szabadságvágyban. Tegyük fel, hogy ezt a természetes vágyat – bárhogyan is íránk le biológiai terminusokban – valóban magunkban hordozzuk. Ám ugyanakkor él bennünk egy másik, szintén természetes és igen erős vágy, hogy uralkodjunk, hogy mások engedelmeskedjenek nekünk, hogy saját elképzeléseinket a boldogságról, a jóról és az igazságról másokra kényszerítsük. A despotizmus ugyanolyan természetes, mint a szabadság. Ez az oka annak, hogy az anarchista ideál kivihetetlen: megvalósítása attól a nagyon valószínűtlen feltételtől függ, hogy nincs olyan politikai mozgalom, amely magának követelné a teljhatalmat, és amely az anarchia feltételei között képes lenne akarát rákényszeríteni a felbomlott társadalomra. Hogy ilyen mozgalom ne akadjon, olyannyira valószínűtlen, hogy az anarchizmust gyakorlatilag az önkényuralom szolgálatában álló ideológiának tekinthetjük.

A liberális ideológiával szemben ez az ellenérv nem hozható fel, tekintve, hogy ez mindig hangsúlyozta az államnak, mint a rend és a biztonság fenntartására szolgáló eszköznek – ha úgy tetszik, egy szükséges rossz – a nélkülözhetetlenségét. Itt is találkozunk azonban egy hasonló problémával. Ahhoz, hogy a szabadság a törvény határain belül fennmaradjon, nem elegendő, hogy legyen törvény, hanem az is kell, hogy be lehessen tartani és végrehajtható legyen. Ez pedig a társadalmi feltételeken múlik, amelyeket a törvény önmagában nem tud garantálni. Az állam által szervezett társadalombiztosítást, a jóléti államot a liberális gondolkodás gyakran támadja. Csakhogy a jóléti állam, bár reformálható, ha egyszer nehézkes bürokratikus gépezetével berendezkedett, visszafordíthatatlan. Ha a jóléti államot önkéntes magánbiztosításokkal helyettesítenénk, ez óriási felforduláshoz vezetne, amely megingathatná a társadalom stabilitását és kiszolgáltatná a totalitárius erőknek. Bármiképpen is vélekedünk a jóléti állammal, megszüntetésének gondolata ideológiai dogmatizmus jele. A szabadság szüntelen éberséget kíván, a cselekvés hiánya nem elegendő hozzá.

Még abszurdabb volna a visszatérés ahhoz az elképzeléshez, amelyet számos liberális gondolkodó már a 19. század végén elejtett, és amely szerint az államnak és a törvénynek nincs joga beleavatkozni a szerződések megfogalmazásába mindaddig, amíg azok szabadok, azaz nem tartalmaznak fizikai kényszert. Ha ezt a programot komolyan vennénk, a munkaszerződéseket, sőt a polgári (például a kölcsönökre és a kamatlábakra vonatkozó) szerződéseket szabályozó törvények érvényüket veszítenék.

Ö

sszefoglalva:

1 – A szabadság liberális, negatív meghatározása nemcsak elfogadható, hanem az egyetlen, amely megvédi a zarnoki ideológiák visszaéléseitől. Nem tételezi fel, hogy a szabadság minden társadalmi problémát megold, sem pedig azt, hogy a szabadság nem korlátozható ott, ahol más értékkel összeütközésbe kerül.

2 – A minimális állam gondolata csak igen általános irányelvként fogadható el, mert önmagában semmit sem mond erről a minimumról. Egyetérthetünk továbbá az állammal mint szükséges rosszról a meghatározásával is, szemben a Hegelnél és más német metafizikusoknál sze-

replő definíciókkal, amelyekben az állam külön kultusz tárgyát képezi.

3 – A radikálisan liberális állam önmaga ellen forduló utópia. A liberális állam a semleges államtól megkövetelt be nem avatkozás tehetetlensége folytán életképtelen; ez az állam – amint ezt több ízben leszögeztük – az állampolgár éber jelenlétét követelné meg, azét az állampolgárét, aki a közös ügyért, a res publicáért felelősséget érez. Az állampolgári erények, amelyek a liberális állam működőképessége múlik, azonban nem maguktól alakulnak ki, csakis egyfajta „indoktrináció” hozhatja létre őket. A tökéletesen semleges, liberális állam tisztavirágéletű volna. A mi dolgunk, hogy megvédjük a tökéletlen liberális államot, amely jogos, de egymást zavaró célkitűzések közötti kompromisszumok rendszere. Ilyen célkitűzés a semleges állam és semleges iskola az egyik oldalon, az állampolgári és erkölcsi nevelés szükségessége a másikon, a szerződések szabadsága egyfelől és a társadalmi egyensúlynak a társadalombiztosítás segítségével történő védelme másfelől.

Könnyű levezetni az ideológiai és gazdasági diktatúrák jótéményeit olyan dicséretes elvekből, mint a gyengék védelme, a jóléti állam, az esélyegyenlőség és az erkölcsi nevelés szükségessége, ha ezeket az elveket kínos következetességgel a legmesszebbmenőkig betartjuk. Az ezekkel szembenálló, ugyancsak dicséretes elvekből – szabad szerződés, semleges állam, minimális állam, személyes felelőség, az egyéni kezdeményezés és találmányosság bátorítása – pedig szintén nem nehéz kibontani egy életképtelen politikai berendezkedés képét, amely saját erényeinek súlya alatt roppan össze. Az erkölcsi nihilizmus és a hedonista közöny terjedése, az állampolgári gondolkodás eltűnése, a nevelés lezülése, az egyenlőtlenségek mértéktelen növekedése és a vele járó irigység robbanásveszélyessé válása következtében a társadalom könnyen az önkényuralom áldozata lesz.

A demokrácia és a liberális eszmék Közép-Kelet-Európában bekövetkezett győzelme dacára a szabadság továbbra is törékeny marad.

A felvilágosodás liberális filozófiáját kezdettől fogva támadták és utópiának minősí-

tették. A bírálatok szerint ennek a filozófiának a kiindulópontja egy, a történelmen felül álló egyén, aki mindenütt olyanolyan, mindenütt ugyanazok a szükségletei és céljai, és ugyanaz a gondolkodásmódja is. A liberalizmus erre az alapra építi az ideális alkotmányt, amely a világ minden társadalmára alkalmazható, és amelyet filozófiai módszerekkel az egyetemes emberi természetből vezet le. Ez a modellember nem létezik és soha nem is létezett; ez az oka annak, hogy a liberális program szükségképpen kudarcot vall.

A szóban forgó kritika általános formájában tökéletesen indokolt. A posztkommunista világ erre bőszéggel szolgáltat bizonyítékokat. Gondolni kell azonban a bírálatlaltal járó veszélyekre is. Minthogy az indoktrináció bizonyos fokig a elkerülhetetlen, el kell fogadnunk, hogy tartalmát történelmileg a közösségek egymástól eltérő tapasztalatai határozzák meg, hogy ezekhez a tapasztalatokhoz kell alkalmazkodnia, és nem vezethető le az emberi jogok valamely listájából. Az is igaz persze, hogy erre a listára szükség van, ha el akarjuk kerülni a szélsőséges relativizmust, amelynek nevében oly gyakran jelentették ki: a szabadság jó dolog a mi számunkra, az önkényuralom vagy a teokrácia pedig jó a másfelé törekvő törzsek számára. Vannak közösségi érdekek, amelyeket nem lehet a társadalmat alkotó egyének külön érdekeire redukálni, számolni kell azoknak az igényeivel is, akik nemzeti/törzsi vagy egyéb közösségekkel kívánnak azonosulni, és meg akarják őrizni történelmi jelképeiket. Mindazonáltal veszélyes volna ezért lemondani az emberiség morális (és nemcsak zoológiai) meghatározásáról. Ha lemondanánk erről, nincsen ok, amiért ne tekinthetnénk mindazokat más biológiai fajtához tartozóknak, azaz dolgoknak, akik nem tartoznak a mi nemzetünkhöz, fajtánkhöz, mitológiánkhöz. Katasztrófális következményekkel járna, ha a felvilágosodás öröksége – akárcsak a nagy világvallások – feledésbe merülne. Mint minden emberi dologban, kompromisszumra van szükség egyfelől a nemesen naiv liberális utópia (amely azt hiszi, semmissé tudja tenni a történelmet, a közösséget, a kulturális különbségeket, a szimbólumokat és a mítoszokat), másfelől az emberiség fogalmát tagadó, kizárólagos ideológiák szélsőséges állításai között.

FORDÍTOTTA R. SZILÁGYI ÉVA

ÖRÖKMOZGÓ

A FEBRUÁRI MŰSORBÓL

FIATAL JAPÁN FILMESEK FÓRUMA (TÍZ FILM: A 80-AS ÉVEK)

PREMIER: AZ ARANYPOLGÁR RESTAURÁLT KÓPIÁJA

TISZTELGÉS AZ ARANYPOLGÁR ALKOTÓI ELŐTT:

GREGG TOLAND OPERATŐR ALKOTÓI PORTRÉJA

ORSON WELLES, A SZÍNÉSZ ÉS RENDEZŐ PORTRÉJA

MOVEAST (KÖZÉP-KELET-EURÓPAI FILMFÓRUM)

BEVEZETÉS A FILMMŰVÉSZETBE (ÁLLANDÓ SOROZAT)

*minden egyebet megtudhatsz a részletes
havi programból, a moziban.*

ÖRÖKMOZGÓ

VII. ERZSÉBET KÖRÚT 39.

Nappali
ház

A Nappali Ház

92/4-ES SZÁMÁNAK TARTALMÁBÓL

Jacques Derrida tanulmányai a dekonstrukcióról és
Heideggerről

Jorgos Alevras, Babics Imre, Eörsi István, Géczy János,
Kemény István, Poós Zoltán és Simon Balázs versei

Garaczi László, Pacskovszki Zsolt, Salamon János,
Schmideg Ádám és Tandori Dezső novellái

Stanislaw Ignacy Witkiewicz regényrészlete,
elméleti írásai és fotói

Szerkesztők

Babarczy Eszter
Eperjesi Ágnes
Károlyi Csaba
Orsós László Jakab
Szijj Ferenc

KAPHATÓ A KÖNYVESBOLTOKBAN ÉS A GALÉRIÁKBAN.

VIDÉKEN TERJESZTI A MAGYAR POSTA. A RÉGEBBI
SZÁMOK MEGVÁSÁROLHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN
(BUDAPEST, VI. ANDRÁSSY ÚT 45.) ELŐFIZETHETŐ:

1399 BUDAPEST POSTAFIÓK 701/330.

Gulyásposztmodern?

DESSEWFFY TIBOR

1956-ról szólva azt lehetett mondani, hogy az ország, a nép lerázta magát a rendszert, mint kutya a vizet. De a Kádár-rezsimet már nem így ráztuk le, mert már nem lehetett tudni, hol végződik a kutya, és hol kezdődik a víz!

ESTERHÁZY PÉTER

Figyelemre méltó ellentmondás feszül az emlékké halványuló kommunizmusnak és magának az összeomlásnak, valamint az ezt követően beállt helyzetnek a megítélése között. Míg a kommunizmus olyan kifejezései, mint a „gonosz birodalma”, „szervezett szocializmus”, „utasításos tervgazdaság” mind ugyanannak a daltalannak a különböző szólamai voltak, addig a posztkommunizmus értékelésében jelentős különbségek mutatkoznak. Az „ázsiai hordák igájának lerázása”-t variáló politikai szövegeket vagy „a világbank hitelpolitikai bravúrja” vagy a *történelem egyedi jelensége egy isten születése és halála a modern anyagi világban*¹ típusú magyarázatok színesítik.

Valójában az összeomlás különböző értelmezéseinek fényében válik árnyaltabbá a múlt, a kommunizmus sematikus mumusa visszatekintve lesz hús-vér valósággá. Az értelmezések sokféleségében azzal az ismert episztemológiai problémával találkozunk, hogy a megfigyelő helyzete és fogalmi kerete meghatározza állításainak tartalmát és szótárát. Paradox módon a „kommunizmus bukása” a nyugati (baloldali) értelmiségiek számára a problematikusabb, mert egy alternatívák nélküli világ beköszöntét jelenti, ahol a piac és a fogyasztás szabályai által vezérelt gyakorlatból többé nem lehet egy emberarcú(bb) képződményhez menekülni.² Először most vált teljesen világossá, hogy nem a szocializmus következik a kapitalizmus után. Az 1989-es forradalmak után egyre nehezebb hinni abban, hogy a kapitalizmus belső fejlődése többé-kevésbé feltartóztatatlanul szocializmushoz vezet.³

A kelet-európai értelmiségi számára, akinek illúziói már korábban tovatűntek, maga az összecsuklás ténye egyértelműen örömteli. Ám számára a neheze csak ezután következik: a többé-kevésbé passzív rezisztencia évei után folytonos szerepváltásban, és az értelmiségi identitás és funkciók állandó változása közepette, a Piac és Politika csábításának kitéve kell megtalálnia helyét a posztkommunista világban.

A kommunizmus összeomlása kapcsán tehát a magyarázatok szokatlanul gazdag repertoárjával találkozhatunk. A társadalmi változások esetében az oksági kapcsolatok kijelölésénél rendszerint olyan dimenziókhoz folyamodunk, melyek ideáltipikus végpontokkal rendelkeznek. Ilyenek a *struktúra kontra kultúra*, *gazdaság kontra politika*, *külső kontra belső okok* stb. Társadalmi robbanások, illetve összeomlások esetén ezek az analitikus szintek egyszerre jelentik be részvételi igényüket a magyarázatban, s válnak a történet részeivé. Amíg, mondjuk, a tizenkilencedik század története elmesélhető mint tisztán kultúr-, gazdaság- és politikatörténet, vagy mint életrajzok együttese, addig egy forradalom esetén az ember szükségképp önkényesen csapong a különféle szintek között, különben a leírás és magyarázat csonka marad. Az eltérő dimenziók egyes elemeiből mindannyian saját kockáikat keverve össze. S mint a kockáknál általában, itt is az arányok a döntőek. Bár vannak, akik tisztán isszák a whiskyt, és vannak absztinensek, akik szódát szopogatnak, a legtöbben valamilyen arányban vegyítik a kettőt.

A következőkben a poszt-kommunizmus és posztmodern esetleges kapcsolatát próbálom tisztázni Magyarország példáján. A „posztmodern” általában kulturális fogalmakkal szokás megragadni, és ebből a szempontból Magyarország még a rendszerint vele egy lapon említett kelet-európai országoktól (Lengyelország és Cseh-Szlovákia) is lényegi jegyekben különbözik.⁴ Az 1956-os forradalom leverését követő megtorlások elültével kibontakozó kiegyezés, kompromisszumokban gondolkodó politika⁵ és az ezt elfogadó társadalom különös viszonya az, ami miatt egyedinek és újragondolásra érdemesnek tűnik a magyar történet.

A magyarországi kommunizmus történetében 1956 narratív értelemben is vízvonalasított. Míg az 1948 és 1956 közötti történet a Szovjetunióhoz, a „Big Brother”-hez mint modellhez való folyamatos közelítés írható meg, addig az ’56 utáni a deviancia, az eltérések története.⁶ Ebben az írásban a történet második részével, az ’56 utáni fejleményekkel foglalkozom.

A kommunizmus összeomlásának okairól vitázva egy, a belső ellenzéki mozgalmak szerepét méltató előadásra válaszul, szellemesen jegyezte meg Böröcz József, hogy „amikor egy pingponglabdát a kezemben tartok és elengedem... két irányba mozdulnak az erők. Az egyik fölfelé rántja a földet, a másik lefelé a pingponglabdát. Ebben a hasonlatban mi vagyunk a pingponglabda és a külvilág a föld.”⁷ Ha az arányok kérdései is, alapjában elfogadható ez a magyarázat, mely a külső tényezőkre (Gorbacsovra, az új Jal-

Ez a tanulmány a *Theory, Culture & Society* alapításának 10. évfordulója alkalmából rendezett konferencián (Seven Springs, Pennsylvania, 1992 augusztus 16–19.) tartott előadás szövege. Hálás vagyok azokért a megjegyzésekért, melyeket Hammer Ferencről, Szántó Andrásról valamint Jan-Willem Duyvendaktól kaptam. (Az előadás dátuma indokolja, hogy a szövegben még Cseh-Szlovákiáról történik említés.)

tára, a gazdasági ciklusokra) teszi a hangsúlyt. Ezek az érvek azonban nem magyarázzák azokat az egyre nyilvánvalóbb különbségeket, amelyek az egyes posztkommunista társadalmak között lelhetők fel. Épp itt lehet a kulturális analízisnek értelme. A „posztmodern” szerepének tisztázása a kommunizmus összeomlásában és a posztkommunista társadalmakban egy ilyen elemzés fontos része lehet.

Posztmodern és posztkommunizmus első látásra nem szorosan összetartozó fogalmak. A társadalomtudós – kivált a kelet-európai szociológus – számára a „posztmodern” nem tűnik lényeges fogalomnak a jelenlegi társadalmi változások megértésében. A kelet-európai szociológia hajlik arra, hogy a „posztmodern” fogalmával operáló elemzéseket mint ködösét és irrelevánst utasítsa el.

Ez az idegenkedés ha nem is üdvözlendő, de érthető. A posztmodern néhány előretolt élharcosa ugyanis olyan húrokat penget, amelyek nem egyszerűen disszonáns, hanem teljességgel hamis dallamokat hallatnak térségünkben. Így pl. amikor a kelet-európai társadalmakat sommásan posztmodernként határozzák meg, arra hivatkozva, hogy ezek a modernitáshoz kapcsolható osztálykategóriákkal nem írhatók le, akkor a nemzetállam keretei között létrejövő piacgazdaság, vagyis éppenséggel egy osztálykategóriák mentén nagyon is megragadható alakulat felé haladó Kelet-Európa értelmisége jogosan berzenkedik.

A posztmodern tehát nem a legfontosabb kategória a posztkommunista átmenet megértésében, mégis olyan fogalom, amelyet nem érdemes kirekeszteni az elemzésből.

Mi hát a posztmodern, van-e ezáltal megragadható jelentése a szónak, vagy pusztán jelentés nélküli, kiürült jelölővel van dolgunk? Ez utóbbi feltételezést sem zárhatjuk ki, ha belelapozunk a posztmodern irodalmába, hiszen a meghatározások sokszínűsége éppúgy szembeötlő, mint a kanonizált definíció hiánya.⁸

Korántsem biztos, hogy szabatos és kielégítő meghatározást lehet adni, mivel a posztmodern meghatározások nyilvánvalóan nem kerülhetjük el, hogy legalább érintsük a modernitást. Ennek kapcsán a nyugati társadalomfejlődés olyan kulcskérdéseiben kellene állást foglalni (racionálisizáció, bürokratizálódás, a civilizáció folyamata, a modernitás anomikus hatásai stb.), amelyek a tizenkilencedik század közepétől a társadalomtudományi viták középpontjában állnak, és messze vannak (egyre messzebb kerülnek) a konszenzustól.

Tovább bonyolítja a dolgot, hogy a posztmodernitás fogalma nemhogy nem a szociológia kizárólagos tulajdona, hanem épp ellenkezőleg, rövid, de sikeres karrier után érkezett meg ebbe a tudományágba. Míg a posztmodern fogalma az irodalomkritikában, az esztétikában és a filozófiában már hagyományokkal rendelkezik, a szociológián belül még mindig időserű Bauman kérdése: „Lehetséges-e posztmodern szociológia?” Következésképpen a szociológia, mikor a posztmodern fogalmának használatára vállalkozik, gyakran téved olyan – korábban más intellektuális irányok által uralt – területekre (építész, zene, a test, divat), amelyek ezt megelőzően nem szükségszerűen voltak hivatásos érdeklődésének terepei.

A posztmodern meghatározásáért ehelyütt az egyszerűség kedvéért Foucault-hoz fordulok, aki a jelenséget nem

mint társadalomfejlődési korszakot, hanem mint attitűdöt fogja fel: „A körülöttünk levő valósághoz való viszonyulás egy módja; némelyek önkéntes választása... egy gondolkodási forma és érzésmód, cselekvési forma és hit, amely egyidejűleg jelöli ki a hozzátartozási viszonyokat, és jelenik meg feladatként... Következésképpen ahelyett, hogy a modern kort próbálnánk elhatárolni a pre- vagy posztmodernről... hasznosabb lenne megpróbálni megérteni azt, hogy a modernitás attitűdje hogyan áll harcban – alapítása óta – az ellenmodernitás attitűdjével.”⁹

Ez a meghatározás meglehetősen izmos és sikamlós, és minden bizonnyal hiányos lenne, ha a pre/poszt/modern korszakok(?), jelenségek(?), folyamatok(?) definiálására, vagy a köztük levő összefüggések teljességének megértésére próbálnánk használni. Mivel azonban ez az írás ennél jóval szerényebb célt tűz ki maga elé, nevezetesen annak végig gondolását, hogy van-e a „posztmodernnek” magyarázó ereje a posztkommunizmussal kapcsolatban, kiindulási pontként számunkra elfogadható.

Ám, hogy a részletesebb elemzés számára is alkalmassá váljon, szükségesnek látszik a fenti definíciót felbontanunk, és pedig négy fogalom mentén. Ezek az *életmód*, az *ideológia*, a *politika* és az *imázs*. Az első kettő jobbára a rendszer összeomlásához vezető úthoz kötődik, míg az utóbbi kettő a posztkommunista „odavetettségre” reflektál. Remélhetően minden dimenzióban kirajzolódik majd a modernként megragadható állapot egy fénytörése, és ehhez képest kivehetővé válnak a „posztmodern” bizonytalan és kacskaringós határvonalai is.

Lesznek olyan dimenziók, amelyekben a „posztmodern” fogalmának használatát lényeginek, és olyanok is, ahol ideiglenes érvényűnek vagy éppen elhibázottnak tartom majd. Ha posztmodernnek nevezzük azt a magyar valóságot, amelybe a kilencvenes évekkel fordultunk, akkor ez a posztmodern nagyon sajátos értelmű, és pontos elemzést igényel. Ez a furcsa elegy talán leginkább gulyásposztmodernként jellemezhető.¹⁰

Posztmodern életmód?

Az életmód, a mindennapi élet az a terület, ahol a magyar sajátosságok, az '56 utáni változások és az eltérések a többi kommunista országhoz képest a legszembeötlőbbek.

A magyar kompromisszum, mint az a '68 utáni csehszlovák vezetés példájából látható, nem volt szükségszerű, a rendszer illegitimitásának leckéjéből nagyon különböző tanulságokat lehetett levonni. A szovjet tankokkal Budapestre szállított Kádár számára abból az egyöntetűségből, ahogy „a magyar társadalom, mint kutya a vizet, lerázta magáról a rendszert”, a társadalommal való kiegyezés szükségessége fakadt.

Ha a *politika* nem is demokratizálódott, de visszahűdött, a hatvanas évek elejétől a terror és a félelem légköre enyhült, és állandó jelenléte elenyészett. Az erőszak lehetősége a háttérben persze mindvégig ott húzódott, de egyre inkább a mindennapi élet felett lebegve, egyre ritkábban mutatva meg magát. A *gazdaságban* a fogyasztási javak előnyben részesítése a nehézipari termeléssel szemben, a mérsékelt, de biztos életszínvonal-emelkedés és a közvetlen tertvasítások enyhítése jelezték a változásokat.

A hatvanas évek elejétől részint szabadabbá váló szabadidő, a hivatalos munkaterhek csökkenése egy korlátok között maradó kispolgárosodás lehetőségével kecsegtetett. A rendszer ezzel kapcsolatos ambíciói a magántulajdon és

személyi tulajdon jogi szétválasztásában, illetve a személyi tulajdon körülhatárolásában érhető tetten. Míg a magán-tulajdon a kiskapitalista termelés ellenőrzött lehetőségét jelentette a létező szocializmus feltételei között, amely elfogadható volt, de kivételes, addig a személyi tulajdon általános jogként rögzült. Ez a személyi tulajdon azonban korlátozott volt, valamiféle homályosan körvonalazott személyi szükségletek függvényében. E szerint egy családnak egy lakás, egy üdülőtelek, egy háztáji lehetett személyi tulajdonában. A jogi szabályozás Kádár számára egy tágabb ethosz jéghegyének csúcsát jelentette, ahol a jogilag nem szabályozott szférák is követték a tulajdonjogilag kiemelt területek logikáját, vagyis a személyes szükségletek kielégítését korlátozott és szerény szinten. Ez volt a kádári kompromisszum lényege: a sötét terror és nyomorult szegénység évei után kispolgári életmód a (közéleti) polgárjogokról való lemondás fejében. A korszak ideáljává a rendszer a munkást akarta állítani, de nem az ötvenes évek szocreál – a „munka frontján harcoló” – munkását, hanem a nyugalmas munka után megtakarított pénzéből vett, mopedből autóvá fejlődő járműven hétfélig telkére hajtó, és ott szőlőt gondozó – nem pedig a lakógyűlésen az imperializmust átkozó – kispolgárt.

Ha tetszik, ez racionális, tökéletesen modern alku volt, mivel úgy tűnt, hogy a reformált tervgazdaság képes e kompromisszum anyagi háttérét megteremteni.

A Kádár-rendszer a hatvanas évek elején tehát kiengedett a fogyasztás szellemét a palackból. Hogy létezett és működött a kordában tartott gyarapodásnak ez a stratégiája, azt mutatták Hankiss Elemér értékutatásának megrázó eredményei is, ahol a vágyaikról kérdezett gyerekek válaszaiban falanszteri egyöntetűséggel jelent meg a „két gyerek, kétszobás lakás, szocialista autó, esetleg egy vikendház” modellje. Ugyanakkor megindult ennek az értékrendnek a felbomlása. Lassan, a perifériák felől, azokon a területeken, amelyeket az állam nem tartott elég fontosnak, vagy képtelen volt szabályozni.

Jóllehet ennek elkerülése érdekében nem csak a gazdasági struktúrában, de az adminisztratív szabályozásban is egymást követték a korrekciók és engedmények, mindez hosszabb távon nem bizonyult elegendőnek. A szükségletek kielégítése, éppen azok személyes jellege miatt nem sikerülhetett. Ugyanis a társadalom viszonyítási kerete az évek során megváltozott, és hiába szerette volna a vezetés, hogy az életvilágban élvezett viszonylagos szabadságot és jó módot az '56 előtti időkkel és a környező szocialista államokkal mérjék össze az emberek, inkább Ausztria vált viszonyítási alappá, a vágyak megtestesítőjévé. Márpedig ez elérhetetlen álom volt. Nem a jólét vagy a GDP-mutatók miatt, hanem a termelés és a szükségletek jellegéből fakadóan. A fogyasztás lényegéhez tartozik, hogy csak időlegesen eléghető ki, mert újabb, kielégülést követelő igények jelentkeznek egy másik szinten, és miután beteljesedtek, másutt rögtön újra felütik fejüket. A kádári mérsékelt fogyasztás elképzelése azzal nem számolt – vagy ha számolt is, tehetetlen volt vele szemben –, hogy a fogyasztásnak ez a spirális logikája hová vezet. Míg a rendszert szimbolizáló fridsidereket kellő számban elő lehetett állítani a szocialista termelés során, a fridsiderek választékát lehetetlen volt megteremteni. Ha a rezsim képes volt is a cipőhiányt megszüntetni, a divatot kialakítani, diktálni és követni bizonyosan nem. A szocializmus nem a szegénységbe bukott bele, hanem az unalomba, abba, hogy a fogyasztói társadalom felé pillantgató igényeket nem tudta kielégíteni. Ab-

ba a különbségbe pusztult bele, amely a „szimulált” vagy „szocialista” piac és a valódi piac között feszül, azt a narcisztikus és hedonisztikus, ötletszerű és csapongó jelleget nem tudta nyújtani, amely a posztmodern fogyasztói kultúrát jellemzi. A piac kacskaringós és önkényes szeszélyeit a tervgazdaság legfinomítottabb változata sem követheti, vagy ha követni tudja, már nem tervgazdaság többé. A modernitás szükségszerűen puritán – mert racionálisan kalkuláción alapuló – fogyasztási igényei a posztmodern fogyasztásnak – az Ész tükrében funkciótlan és esetleges – irracionálisába torkollottak, és ezzel szemben vált tehetetlenné a szocialista tervgazdaság. Hiába volt biztos munkája és kenyere a magyar középrétegnek, boldogtalannak azért érezte magát, mert Ladáját nem cserélhette Fordra, mert a nyugati választékot és ezzel a választás, a „shoppingolás” lehetőségét nem kapta meg odahaza. A „shoppingolás” ugyanis már nem elsősorban a hagyományosan meghatározott szükségletek kielégítése, hanem egy új, posztmodern szükséglet megtestesülése, a lehetőségek közötti kéjes tobzódás, amikor a meg nem vett árukhoz való viszony, az ezek közötti tétova latolgatás majdnem ugyanolyan fontos, mint az adásvétel útján megszerzett tárgy maga.

A politikai kötöttségek lazulásának hatásai ezen a területen váltak drámaivá. Az utazási lehetőségek szélesedésével, a kultúra liberálisabb importjával a vasfüggöny kezdett áttetszővé válni, és a másik oldalán egyre kivethetőbbé váltak a fogyasztásban tobzódó társadalmak.

Hogy hol kezdődött a vég, azt nehéz megmondani. Amikor a korábban imperialista mákonyként ismert Coca-Cola megjelent a pultokon, vagy amikor az első rock and roll-lemezt adták ki a hatvanas években? A magyar farmernadrággal, amely a legkeményebb valutának számított a szovjet feketepiacon, vagy a magyar farmerrel, aki a tsz-ben fgy-ügy elvégzett munka után (gyakran mellett) a háztájiban megtermelte azt a zöldséget és gyümölcsöt, amelytől a magyar piac a hatvanas évektől mindig is piacnak látszott? A trafikokban kapható nyugati szappanokkal vagy silány, de szemérmetlen hazai utánzataikkal? Akkor, mikor az első nyugati detektív sorozatot kezdte el sugározni főműsoridőben az amúgy kézbentartott Magyar Televízió, vagy amikor Budapestre zárándokolhatott a szocialista tábor férfi népeisége, hogy láthassa – mint szexfilmet – Pasolini *Dekameronját*?

Scott Lash a lipcsei tüntetések, a kelet európai változások tanulságain töprengve különbséget tesz „kísértet-” és „organikus” posztmodern között.¹¹ E kategóriák a modernitás két, különböző irányból érkező és különböző irányba tartó, más értelemmel bíró, más értékeken alapuló kritikáját jelölik.

Lash keserűen állapítja meg, hogy a város hajdan híresen radikális munkásosztálya a létező szocializmus évei alatt elkispolgárisodott, a fogyasztói kapitalizmus, a „kísértet”-posztmodern értékeinek hódol, elutasítva és magából kivette az „organikus”, közösségorientált posztmodern értékeit megjelenítő, húszszázaléknyi, jobbára értelmiségi környezetvédő zöldet, feministát, anarchistát és baloldalt.

Az antikommunista budapesti demonstrációk – a lipcsei vel ellentétben – nem voltak megosztottak. Az „organikus” posztmodern értékeinek megjelenítői csak ezrelékekben voltak kifejezhetőek, s az Öböl-háború idején a fő anarchista-feminista demonstrációnak Budapesten huszon-

hat résztvevője volt, a megfigyelő szociológusokkal együtt. A fogyasztói kapitalizmus, a „kísértet”-posztmodern értékei már a kommunizmus összeomlása előtt elfoglalták Magyarországot.

A végső paradoxon a rendszerváltással jött létre. A kelet-európai színpadon megjelent a kínálati piac, a multi- és szupranacionális javak teljes repertoárja. Ezzel együtt azonban tovatűnt a kalkulálható biztonság, a szolid, ám stabil életszínvonal, melyet a korábban jelentős, de most gyors apadásnak indult középosztály élvezett. A magyar – és itt talán megengedhető az általánosítás –, a kelet-európai fejlődés nagy kérdése, hogy abból a pofonból, amelyet a rendszerváltás nem kívánt következményeivel való szembesülés jelent, merre tántorognak tovább ezek a társadalmak. Az „organikus” posztmodernitás felé, felismerve a társadalmi szolidaritás jelentőségét és értékvonzatait, vagy tovább menetelnek a „kísértet”-posztmodern individualisztikus fogyasztásának útján, amely a ki nem elégíthető vágyak miatt a siralomvölgybe vezet? Esetleg egy kevésbé elegáns kanyarral megpróbálnak visszafarolni a (pre)modernitásba?

Posztmodern ideológia?

Ideológián a kommunista vezetés által hangoztatott váltoágértelmezéseket értem. Amikor a kommunista ideológiáról beszélünk, nem Lukácsot, még kevésbé Gramscit vagy Marxot kell tanulmányoznunk, hanem, szép korabeli kifejezéssel, „a mindennapok alakítójává vált ideológiát”. A milliószámra osztogatott primitív brosúrákat és vezércikkeket, a dotációk következtében szintén millió példányszámú, de kevesek által olvasott filozófusok helyett. Más szóval figyelmünket a magaskultúra helyett a tömegkultúrára – és az azt formáló ideológiára – kell fordítanunk.

A „marxizmus–leninizmus”, mint minden átfogó világnézet, racionális és irracionális elemek keveréke volt. Ez az ideológia önmagát tudományként, sőt az instrumentális és szabályai által vezérelt „hiperracionalitásként” határozta meg. Magasabbrendűségét más világnézeteknél úgymond racionálisabb természetű biztosította. A „tudományos” volt az egyetlen jelző, amelyet a „szocializmus” el tudott viselni maga mellett (előtt), míg a „dialektikus materializmus” a létezés végső kérdéseire adott – kivonatolt és sematikus, de – racionális választ.

Ez az ideológia eredeti ambíciói szerint minden életszférát, a Teret és az Időt is a racionális uralom, a Tervezés igája alá akarta hajtani. Szándékai szerint a személyiség teljes szerepkészlete, és a teljes személyes idő felett is rendelkezni kívánt. A szocialista ember fegyelmezett normakövetésével szemben riasztó deviancia a „léha burzsoá spontaneitás”, míg egy általánosabb szinten a tervező ész öt éves tervekre tagolta az időt, és a terv nagyberuházásaival strukturalta a teret. A munkaversenyek hisztérikusan propagált rendszere pedig egyenesen az idő legyőzésével kecsegtetett. Az „X. lakatos hét hónap alatt teljesítette éves tervét” valódi üzenete egy totális, mert az idő korlátaitól megfosztott létezés lehetősége volt. Ebben az értelemben tehát a marxizmus–leninizmus valóban az instrumentális, szabályozó és tervező ész szélsőséges esete, a modernitás véglete.

Eközben azonban folyamatosan jelen volt egy irracionális irányzat is a hétköznapi ideológiában. A kommunista univerzum középpontját hetvenöt éven át de facto egy halott ember mumifikált teste – és annak sajátos imádása – jelentette. De ott lapult az irracionális momentuma a

tervezésben is, nemcsak az emberfeletti törekvésekben (vízierőművek, stadionok), de akkor is, amikor a tervező ész a hétköznapi élet sokszínűségével találta szembe magát. A minőséget és igényeket figyelmen kívül hagyó mennyiségi teljesítés, valamint az olyan abszurd mutatók, mint a „községi szülési tervszámok” utalnak az omnipotensek impotenciájára.

Ez a két irányzat, a racionális és az irracionális, egyszerre és metaforikusan jelenik meg Jurij Gagarin első szavaiban: „Itt vagyok fent, és nem látom az Istent.” Bár a modernitás projectjének dübörgő belépője a történelembe, a francia forradalom egyszer már eljátszotta az Ész istennőjének trónra ültetésével a bibliai Teremtő trónfosztásának színjátékát, de ami a középkor után drámai volt, az a modernitásnak szentelt majd két évszázad kudarcai után komédiává, groteszk nagyözölássá silányult. Az űrutazás mint konkurencia az Úrral egyszerre tárja fel a modernitás határtalan technicista törekvéseit, és e törekvések szükségszerű bukását, eképp irracionálisukat is.

Mindez nem kivételes.

Minden világmagyarázat, amely tömeghatást akar elérni, embereket akar maga köré vonzani, szükségszerűen vegyíti az irracionális elemeket a racionálisokkal, vagy – Weberrel szólva – a hatékony ideológia a célracionális mellett felhasználja az értékracionálisat is. Mármint az egész vizsgált korszak kulcskérdése, hogy mi volt az ideológia e két komponensének egymáshoz való viszonya? Egyenes és szükségszerű következménye volt-e a racionális vízióknak az abszurd, az irracionális borzalom? Vagy mindössze mellékszálként, kísérőjelenségként volt jelen, amelynek értékelésétől eltekinthetünk? Esetleg a racionális momentumok ellenére, mintegy ellensúlyként, vagy hiányosságait bepótolandó jelentkezett? Robert Merton tipológiáját kölcsönvéve: vajon az irracionális manifeszt, látens vagy diszfunkcionális-e a racionalitás szempontjából? Képes-e a racionalitás „minőségi ugrással” „átcsapni” irracionálisba, és ha igen, vajon ez történt-e a „reális szocializmusok” esetében?

Minden válaszlehetőség mellett felsorakoztathatók érvek. Zygmunt Bauman számára a kommunista ideológia a modernitás önhitt racionalitás-bálványozásának a csúcspontja, amely szükségszerűen vezetett a Gulaghoz.¹² Itt a racionalitásból következően, annak végpontjaként tűnik fel az irracionális, melynek a belső népirtás a morális megfelelője. Mások – így például Leszek Kolakowski – számára a marxizmus–leninizmus hatékonyan élőködött a racionalitás ethoszán, kiszorította a kifordította önmagából. A kommunizmus ebben az értelemben félresiklott modernitás és elhibázott racionalitás, amelyből nem következik, hogy a racionalitás folyamata önmagában okolható lenne a tébolyító realitásért. Azt láthatjuk tehát, hogy a kommunizmus kapcsán, a modernitás körül jó ideje dúló vita („Habermas kontra Lyotard”) reprodukálódik, s ilyen módon a kommunizmus problematikája általános érvényességre tesz szert. Ha valaki meggyőzően igazolná, hogy az irracionális szerves része volt a marxizmus–leninizmusnak és az azt követő gyakorlatnak, az nagy előnyre tenne szert a fenti vitában is. Már amennyiben úgy képzeljük, hogy ez a vita valamely végpont felé halad. Ez esetben azonban ésszerűbbnek látszik azt feltételezni, hogy itt egy folyamatos ellentétéről van szó, dilemma helyett aporiáról, olyan ellentmondásról, amelyben az álláspontokat nem ér-

vek, hanem „dolgok előtti” hitek és attitűdök gerjesztik. Így – megjegyezve azt, hogy saját álláspontom Baumanéhoz közelít –, a kérdést nyitva hagyom, és továbblépek a marxizmus-leninizmus társadalmi szerepéhez, és ennek dinamikájához.

Mert akármi volt is a marxizmus-leninizmusban a racionalitás és irracionalitás aránya, és lett légyen bármilyen a köztük levő oksági viszony, ez az ideológia – különösen annak hétköznapi, tömegkulturális formája – eredetileg totalizáló volt. Az ideológia – a kétségtelenül modern Tervező ambíciójától függetlenül – mindenütt jelen kívánt lenni. A kádári kompromisszum ebben a vonatkozásában egyértelmű: az ideológia kivonul az életvilágból, de megtartja elméleti monopoliumát, a tömegkultúra felügyelete helyett megelőgszik az éjjeliőr szerepével, és pusztán a szűken politikai nézeteket sajátítja ki. Ennek az alkunak szimbolikus megjelenítése: a „Szabad Nép”-félórák eltörlése '56 után. Azonban ez a kompromisszum magában hordozta saját végzetét is. Kezdetben ártatlannak tűnő hólabdaként kezdett lassan gurulni, majd egyre gyorsulva, növekedve, dübörgő lavinaként temette maga alá az egész rendszert. Bár tehetséges „kulturpolitikuskok” ügyesen alkalmazták mind a „húzd meg-ereszd meg”, mind az ellenfél megosztásának taktikáját, sok kis apró csata megnyerésével a háború elvesztése felé meneteltek. Itt nem csak – és nem első sorban – az intézményesített kultúra területén folyó politikai, a bekezdések, jelzők felett folytatott többnapos cenzori küzdelmekről, alkudozásokról van szó. Jóllehet fontos volt – és persze különösen az értelmiség számára –, hogy mit lehetett olvasni az újságokban, sőt az is, hogy mit nem, hogy mit játszottak a színházak, és hogy milyen könyvek jelenhettek meg. Fontos volt továbbá, hogy a bunkósbót-bebörtönzések-betiltások egyértelműségei helyére a tiltás-tűrés-támogatás misztikus, de átjárható kategóriái kerültek. Mégis, egy tágabb szociális metszetben a döntő nem (vagy nem csak) a magas kulturpolitika küzdelme, hanem az ideológiamentes magánélet és ezzel összefüggésben az ideológiától megszabadult tömegkultúra kialakulása volt. Míg 1952-ben Puskás Ferenc, a futballcsapat kapitánya tömeggyűlésen és a sajtóban mondott köszönetet a Párt és a bölcs vezér nélkülözhetetlen útmutatásáért, mely az olimpiai győzelemhez vezettek a népi demokrácia sportolói, addig az 1964-es és 1968-as olimpiai győzelmek után a Kádár-rendszer erről jó érzékkel lemondott. (Nem úgy, mint Ceausescu Romániájában, ahol az 1986-os BEK-győzelem után a Steaua Bukarest focistái Puskáséhoz hasonló nyilatkozatban hálaalkodtak a pártvezér útmutatásaiért.) Az ideológia ezen látványos kivonulása mellett persze ebben a szférában is jelen volt a „szocialista értékek” folyamatos visszavonulása. A hatvanas évek elejétől részvétel a nemzetközi kupákban, a hetvenes években nyilvánosságra kerülő szocialista professzionalizmus, a „sportállások” intézménye, majd az, hogy a 1978-as argentinai világbajnokságon a válogatottat hivatalosan kemény valutával premizálták (noha ez akkor még teljesen szabálytalan volt), a nyolcvanas évek elején kivételes esetekben engedélyezett nyugati szerződéses, később ezek általános gyakorlattá válása – mindezek az ideológia által deklarált „szocialista erkölcs” erodálódásának mérföldkövei, olyan üzenetek, amelyek szélesebb tömegekhez jutottak el, mint Konrád György a *Városalapítójának* megcenzúrázása.

A türelmes olvasó már vélhetőleg két kérdést is fogalmazhat magában: 1. hogyan viszonyul az ideológia térvesztése a pingponglabda/föld (belső/külső tényezők) kölcsön-

hatásáról mondottakhoz; 2. másrészt mi köze mindennek a posztmodernhez?

A látszólag különböző kérdésekre adott válaszok átfedik egymást. A magyarországi kommunizmus bukását főként külső tényezőknek tulajdonítva az egész kádári konszolidáció szerepe megkérdőjeleződik. Jóllehet a rendszer dinamikája belső visszavonulással, kiszorulással jellemezhető, azonban egy legitimációs erejétől megfosztott, társadalmi bázisát elvesztett ideológia sem vezetett volna a rendszer összeomlásához az erőpolitikai konstelláció kedvező alakulása nélkül.

Ezt támasztja alá az a tény, hogy ez az ideológia már korábban, a nyolcvanas évek elejére hitelvesztetté vált. Az életmódban bekövetkező változásokkal összhangban, különféle társadalmi csoportok eltérő időben ismerték fel, hogy az ideológia papírtgrisszé vált, és erre politikai érzékenységtől függően különbözőképp reagáltak. A hetvenes évek végére egyre inkább lehetséges volt az életet úgy leélni, hogy az ember nem ütközött szükségképp ideológiai falakba. Azonban ettől a rendszer még stabil maradt, hiszen éppen ez a kompromisszum volt az alapja: emberibb élet a politikai érdektelenségért cserébe. Ennek a ki nem mondott alkunak az egyik oldalán a gazdaságban a kispolgárosodás, a háztáji, a gmk, a mérsékelt jólét, a viszonylagos kulturális sokszínűség állt. A másik oldalon viszont a politika, a köz felé forduló a Hazugság Birodalmában találták magukat. Hiteltelen volt minden kimondott szó, és minden nyilvános aktus a hivatalos politika oldaláról, a demokratikus színjátékokból mindig kilógott a lóláb, még ha mindezt, épp az előbbi gazdasági előnyökért, ésszerűnek látszott is elfogadni. Am ettől a hazugság hazugság maradt, és általános szkepszist szült. Habár az első nyilvánosságból való kiábrándulás jó néhány értelmiségit vezetett a második nyilvánossághoz, a szamizdat irodalom olvasásához, társadalmi mértékben az ideológia eltűnése nyomán támadt űrt az űr töltötte ki. A szocializmus negyven-egynéhány éve alatt felnőtt, tevékenykedő és megöregedett generációk számára a „nem-azonosság” vált a világ értelmezésének alapvető kulcsává. Mindentől tudható volt, hogy nem az, és semmiről nem volt tudható, hogy voltaképpen mi is – ez lett a nyolcvanas évek filmekből és irodalomból rekonstruálható társadalmi attitűdje. A hagyományosan kiugró önpusztítási mutatókkal rendelkező Magyarországon a legitim ideológia hiányában eltöltött évek alatt beköszöntött – méghozzá (pre)modern körülmények között – a posztmodern dezilluzionizmus. Tamás Gáspár Miklós így beszél a kádári korszak alatt kialakult és tovább élő attitűdökről: „Magam is azt tapasztalom tanítványaim körében az egyetemen, és egyáltalán a fiatal értelmiségiekkel beszélve, hogy a filozófiai attitűd fontos részét, teszem azt az igazság keresését, a bizonyosságra vagy a bölcsességre való törekvést nem tartják időszerűnek. Azt gondolják, mindennek kívánatos eredménye csakis egy hitrendszer lehet, az pedig elveszett... Nem keresnek, sőt magát a keresést is bűnösnek tartják. Azt a filozófiai attitűdöt, amelyből az ember két ellentétes kijelentés közül próbálja megállapítani, hogy melyik az igaz, bolsevik magatartásnak nevezik. Ezt sugallja számukra az erősen relativisztikus korszellem, amelyben persze szintén van kihívás...”¹¹

A hétköznapi ideológia dimenziója tehát a nagybetűs

szavakból és szlogenekből való kiábrándultsággal, néhol cinizmusba árcsapó szkepszissel, sajátos vákuumhelyeztetel jellemezhető. Ennek a hiánynak a kitérítésére természetszerűleg történnek kísérletek, de mind ez ideig még a környező országokban szép karriert befutó nacionalizmus sem tudott meghatározó, domináns fogalmi keretté válni. Ismét csak izgalommal teli érdeklődéssel várhatjuk, hogy milyen is lesz – ha lesz egyáltalán – az az ideológia, amely a tagadást pozitív állításokba tudja fordítani. Vajon az „ideológia vége” az, amit látunk, vagy csak felvonásközi szünet, ahol a következő rész sztárja már befejezte a hangolást, és épp a színpad felé siet, hogy felfedje magát a várakozó bérleteseknek. Hamarosan kiderül.

Posztmodern politika?

A társadalomtudományok egyik sajátossága az, hogy minél gyakrabban használunk egy fogalmat, az annál homályosabbá, nehezebben megragadhatóbbá válik. Különböző értelmezések, összefüggések és kontextusok tengerében elbizonytalanodva bóklászik a bizonyosságot kereső elme. A modern és a modernitás fogalma is ilyen sokjelentésű és sokértelmű, még ha itt a Weber által adott leírás többé-kevésbé elfogadott is. Így, bár különböző hangsúlyokkal, de többnyire egyetértés van akörül, hogy a modernitás a racionalitás és bürokrácia fokozatos térnyerésével jellemezhető, melyet a különböző életszférák elkülönülése és szétválása kísér. A posztmodern ezzel szemben a határok átlépését és eltörlését hirdette meg. Ez a program – a posztmodern más jegyeihez hasonlóan – Jean Baudrillard munkásságában ölt extrém formát, aki számára a jelentés, a világhoz való hagyományos kötődés végérvényesen és visszahozhatatlanul eltűnt, a fikció és realitás többé nem elválasztható, a szimulációk világában élünk. De nem kell elmenünk a valóság és a tv-képernyő közti különbség eltüntetéséig ahhoz, hogy a modernitás e differenciálódási folyamatának józanabb kritikájával találkozzunk.

Tulajdonképpen a specializálódás tagadásának egyik formája az, amikor a kelet-európai értelmiség politikusi jelmezbe öltözik a kommunizmus összeomlása után. Értelmetlen lenne figyelmen kívül hagyni azokat a pragmatikus magyarizációkat, amelyek ezzel kapcsolatban reflexszerűen feltörnek. Igaz, az értelmiségi szerep Kelet-Európában a tizenkilencedik század óta mindig is erősebb politikai felhaggal bírt, mint Nyugaton. A kommunizmus sok politikusnak született embert tolt értelmiségi kényszerpályákra, vagyis számos „jobb híján” értelmiségi álarcot hordó művész vagy épp szociológus volt. Az is igaz, hogy a kommunista politikusok hitelvesztése és bukása utáni légüres teret valakiknek be kellett tölteni, és ha más nem is, a „kritikai nyelv birtoklásának” képessége erre predesztinálta az értelmiséget.

De van itt még egy momentum, amelyről épp olyan helytelen lenne megfeledkezni, mint az előbbi okokról, ez pedig éppen a politika elkülönült, elidegenedett jellegének felszámolására irányuló vágy. Ez szervesen kötődik a modernitás heideggeri kritikájához, amelynek szószólója és példaadó figurája Václav Havel. Anélkül, hogy a filozófiailag a fenomenológiához közelítő Havel nézeteit és a politikához való viszonyát kizárólagosnak vagy akár általánosnak vélném a jelenlegi kelet-európai politikában, itt mégis érdemes öt hosszabban idézni, mert szavai sokat elárulnak arról a „posztmodern” ambícióról: „...A totalitárius rendszer évtizedei nemcsak az élet éveinek elvesztését jelentik számunkra, hanem sajátos szellemi tapasztalatot is. És a jelenko-

ri politikának úgy kell ez a meghatározott szellemi állapot formájában megjelenő új impulzus, akár a só. Lehet, hogy ez az új impulzus egészen máshonnan jön, nem a posztkommunista országokból, de akkor is el kell jönnie. Így tehát felteszem a kérdést: nem lehetséges-e, hogy az értelmiségieknek, filozófusoknak és költőknek egyenesen kötelessége, hogy ne kerüljék a politikát, ne féljenek belépni a politikába, vállalva annak minden kockázatát, és a vele járó, teljességgel szokatlan következményeket? Vajon nem épp arra szólítja-e fel az értelmiségieket ez a korszak, hogy próbáljanak a politikának új, ha úgy tetszik, posztmodern arcukat adni? ... A specializálódás korát éljük, így lassan a politika is különleges iskolázottsággal és különleges érdeklődéssel rendelkező szakértők ügyévé válik. Pedig szerintem azon polgárok ügye kellene hogy legyen, akik fokozottan érzékenyek a lét titokzatos komplexitása iránt, és fokozott felelősségérzettel, fokozott megértéssel közelednek felé.”¹⁴

Habár nem ismerek hasonlóan explicit magyar kijelentéseket, úgy gondolom, ez a vágy a politika újrhumanizálása iránt a rendszerváltáskor ott honolt a politikába fejest ugró magyar értelmiség egy részében is.

Az első választások óta eltelt immár két és fél év azonban inkább e remények szétfoslását hozta.

A specializáció sikerének, a modernitás diadalának ékes bizonyítéka a Fidesz karrierje. Alig volt a professionalizálódásnak olyan szabálya, melyet e szervezet ne hágott volna át. Kezdetben a párt imázsa három pillérre, a radikális, alternatív és liberális jelleg hangsúlyozására épült. A vezetők hosszú hajúak voltak, fülbevalót hordtak és fociztak, a párt a választások előtt rendszerzáró házbülit tartott. Ezzel a képpel, és a már ekkor is érezhető szakmai felkészültséggel és intellektuális erővel jutott be a Fidesz a parlamentbe. Azonban a választásokat követően, szembesülve a kormánykoalíció népszerűtlenségéé és a korábbi „felnőtt” ellenzéket tömörítő SZDSZ belső válsága nyomán támadt vákuummal, a Fidesz néppárti formát kezdett öltetni.

Ha meg is maradt néhány fülbevaló, megjelentek a nyakkendők, és szaporodtak a hordozható számítógépek, az alternatív radikális a liberális yuppie képe váltotta fel, ha úgy tetszik: a „létezés rejtelmei iránt fogékony értelmiségit” a szakértőire támaszkodó profi politikus. A Fidesz vezetői mindig is pragmatikus politikusként jelentek meg a nyilvánosság előtt, racionális és praktikus érvelésükkel jól ráérezve a „metanarratívákból” való kiábrándultságra. A közvélemény-kutatások azt mutatják, hogy a párt megértette az idők szavát: a politikában a posztkommunizmus nem rajong a posztmodern performance-ért.

Havel hosszabb távon érdekes kivétellé válik, az értelmiség előbb-utóbb Kelet-Európában is vagy visszatalál elhagyott íróasztalához, vagy foglalkozást cserélve politikusává válik, professionalizálódik. És talán nem is érdemes emiatt különös sajnálkozást éreznünk. Havel némely magyarországi írókollégájának, politikusi teljesítményét figyelve a nosztalgikus vágy a politikai-értelmiségi csábító kombinációja iránt alábbhagy, és egyszerűbb lesz megbékelni a hivatásos bürokratákkal.

Posztmodern imázs?

Franz Brentano már a tizenkilencedik század második felében kidolgozta a tudat intencionalitásának tételét, amely később mind a hermeneutika, mind a fenomenológia sarkkövévé vált. Eszerint a tudat nem önmagában létezik, hanem mindig valamire irányulva ismerheti meg önmagát, nem egyszerűen örülünk, szomorkodunk és méltunk, ha-

nem valaminek örülünk, valamin mélázunk és szomorúságunk is valami felé fordul. A tudat és az azt körbevevő társadalmi valóság viszonyának hagyományos, a nyugati kultúrában ellentétesnek tételezett dualizmusa ebben a szemléletben feloldódhat és egymásba simulhat. Ebben a viszonyban alapvetően megváltozik a percepció szerepe és jelentősége. A társadalmi cselekvők által kialakított értelem-teli valóság legalább annyira szól a cselekvők saját értékrendjéről és fogalmi keretéről, mint az érzékelt „objektív” valóságról. A valóságnak a tudat vásznára kivetített – és innen különféleképpen objektívalódó – képe attól a kamerától is függ, amellyel a felvételeket készítjük. Ennek megfelelően különböző intencionalitásokat, érzékelő apparátusokat használva más és más képet kapunk „ugyanarról” a tárgyról és tájról. Ami egy adott fogalmi keret és érték-előfeltevés tükrében érdekes és izgalommal kecsegtető, az egy másik viszonyítási keretet használva érdektelen és semmitmondó. A nevadai sivatag Baudrillard számára a tökéletes metafora, míg a hétköznapi életvilág analizésére vállalkozó tudásszociológus számára aligha tartogat izgalmat.

E közhelyszámba menő gondolatok felidézésére azért volt szükség, mert a posztkommunista Magyarország csábító és jól értelmezhető terepnek tűnik a posztmodern optikán át. Így például a modernitás instrumentális racionalitásából való kiábrándultságra adható társadalmi választ – a problémához olyan ellentétes politikai, társadalomfilozófiai alapállásból közelítő szerzők, mint – Daniel Bell és Peter L. Berger egyaránt a vallási reneszánszban találják meg.¹⁵ A posztkommunista Magyarországon mind a „bevett felekezetek”, mind az olyan, a Kárpát-medencében előtörténettel nem rendelkező egyházak, mint a buddhista, a Krishna-tudatúak, ill. a Bibliához sajátosan kötődő vallási csoportok terjedésével, és népszerűségük gyarapodásával találkozhatunk. A vallások elméleti koherenciáját el nem érő „személyiségfejlesztő tréningek”, agykontroll és talpmasszázs, csodacsöppek és varázsfüvek elképesztő mértékben hódítanak. Persze erről az irracionális „boom”-ról elmondható, hogy pusztán a korábbi évek sűrű ideológiájának „puha uralmára” adott válasz. Am ha a posztmodern egy másik lehetséges definícióját választjuk, vagyis úgy értelmezzük, mint a modernitásban leülepedett és rögzült viszonyok és mellérendelések felborítását és összekuszálódását, a magyar szcéna itt is nyenyecsekkel kecsegteti a posztmodern érzékenységgel közelítőt.

Az nem meglepő, hogy Magyarországon átlagban hetente látnak ufót, illetve találják meg nyomaikat. Az sem meglepő, hogy ezek a hírek rendszeresen helyet kapnak a sajtóban, azonban az, hogy ezekhez a gyanús gyakorisággal jelentkező és érdekesen szabályos méreteket mutató nyomokhoz a Központi Fizikai Kutató Intézet szakemberei, a technicista racionalitás bajnokai elemzés céljából kivonulnak, már figyelemre méltó.

A *Playboy* magyarországi kiadása, amely éppúgy, mint amerikai apukája, a sikeres macho üzletembert célozza meg olvasójaként, exkluzív interjúk közül egy olyan „igazi tanfőt” aki egy azon kevesek közül, akik „nem engedték ki a ludni a misztikus hagyományok paraszát. Őrizték a tüzet arra az időre, amikor a rideg ráció ismét kifárad.”¹⁶

Mindez a modernitásban egymástól elszakadó szférák, az egymástól elváló minták, értékrendek és „racionálitási standardok” összekeverését

és újraszervezését jelenti. Ez a folyamat leginkább abban az apró hírben ragadható meg, amely arról tudósít, hogy egy kicsiny falu, Ábrahámhegy plébánosa felavatta és felszentelte az ország első strandröplabdapályáját. Az új, posztmodern mellérendelések ékes bizonyítéka ez a kép, ahol a fogyasztás öncélú, nárcisztikus hedonizmusát megtestesítő, body-kultuszos strandpasszió egy korábbi korszak szimbolikus univerzumának fenntartásáért felelős szakértővel törvényesíti önmagát, egyszersmint mehökkentő módon helyezve egymás mellé a hagyományos értékrend szerint nem összeilleszthető valóság-darabokat. Nem csoda hát, hogy az imázsépítés érzékeny szakemberei, a turizmus nyugati szervezői is felfedezték az új mellérendelések szürrealitásában rejtlő vonzerőt. A német lapok ilyen hirdetéssel csábítják a látogatókat: *Jahreswechsel in der Gulasch-City Budapest. Mit Zigeuner, Zymbal, Csardas, Tokajer und Paprika-Sex (Neu-Bangkok des Balkans).*

A posztkommunista valóság narratívája megfogalmazható a posztmodern hajlékony és játékos nyelvén. Am ahogy én látom, ez a nyelv nemhogy divatossá nem lesz, de nem is méltó rá, mert minden látványossága ellenére pusztán a felszínen mozog. Megragad valamit a Csicperózsika-álmából ébredő társadalom zavarából, ahol a korábban békés nyugalomban szunnyadozó érték- presztízs- és osztályviszonyok felbomlottak, és most nem mindig világos szervező elveket követve keresnek új konstallációt, de homályban hagyja e változások strukturális hátterét, amely nélkül bármely, mégoly esztétizáló megközelítés is torzó marad.

E strukturális változások egyike a létező szocializmusokra jellemző tulajdoni vákuum megszüntetése.¹⁷ A korábban túlnyomó többségben levő, ködös állami és társadalmi tulajdon egy részét privatizálni kell, vagyis a társadalom egy részét tulajdonossá kell tenni, ami a gyakorlatban a többiek kizárását is jelenti ebből a tulajdonosi körből. Hogy mekkora legyen az új tulajdonosoknak juttatott rész, mik legyenek az elosztás elvei, és kik legyenek az új kedvezményezettek: e kérdések körül már komoly harcok folynak. Egy másik fontos változás a gazdasági modellváltással járó szükségszerű recesszióknak a keleti export összeomlása és a világgpiaccal való drasztikus szembesülés által felerősített társadalmi-szociális hatása. Ez egyszerre jelenti a munkanélküliség brutális gyorsaságú növekedését, valamint a kádári középosztály elolvadását, lesüllyedését. Nem elsősorban a szociális problémák – és a holdudvarukban feltűnő devianciák és társadalom-lélektani körtünetek – nagysága az, ami egy kulturális elemzés számára is megkerülhetetlenül teszi őket, hanem burjánzásuk egyénileg megélt sebesége és iránya. Hogy Magyarország nemcsak a béke szigete lenne a környező posztkommunizmusok tengerében, hanem gazdasági kilátásai, sőt jelene is kedvezőbb, ez az állampolgárt, aki egyéni életfeltételeinek nehezülésével küszködik, aligha vigasztalja, és voltaképp nem is nagyon érdekli. Az általa érzékelt és problematizált változások a hagyományos fogalmi keretekbe jóval inkább beilleszthetők. Paradox módon, míg a marxizmus, sőt általában a baloldaliság a – választások tükrében – illetlenséggé lehetetlenült, addig a fenti tényezők hosszabb távon egy baloldali értékeket felkaroló párt sikeréhez vezethetnek.

A „történelem vége” mint az ideológiai alapú konfliktusok eltűnése, megrendítő csapást jelentett a nyugati baloldali értelmiség számára, általános visszavonuláshoz, védekező stratégiákhoz vezetett. Amennyiben azonban a tulajdoni vákuum kitöltését és a gazdasági modellváltás nyomán támadt szociális feszültséget tartjuk a posztkommunis-

ta diskurzus fő szervező elvének, ebből a baloldali értelmiség már biztató üzenetet olvashat ki. Azt nevezetesen, hogy az eredeti tőkefelhalmozáshoz hasonló folyamatok kitermelik – újra felfedezik – a baloldali értelmiséget és a szavaira rezonáló társadalmi csoportokat Kelet-Európában. A baloldali gondolat megújulása ebből a párbeszédből, Keletről várható. E jóslat egyszermind a posztmodern narratíva esélyeiről is mond valamit. Ugyanis ha a jövőben nem jelenik meg színvonalas baloldali elemzés és program Magyarországon és Kelet-Európában, akkor aligha marad az értelmiségnek más alternatívája, mint a posztkommunista imázsok posztmodern elemzésének látványos, de kissé öncélú tevékenysége.

Befejezés?

Bryan Turner 1990 tavaszán, magyarországi látogatása után három lehetőséget, felsejülő forgatókönyvet látott a posztkommunista államokkal kapcsolatban: (1) Kelet Európa új demokráciái a német, japán és amerikai beruházások segítségével túlélik a jelenlegi válságot; (2) a káosz eredményeképpen a jelenleg marginalizálódott korábbi kommunista csoportok visszatérnek a hatalomba; (3) katonai kormányzást vezetnek be.¹³

A jelenlegi „álmos és megfáradt káoszban” érdemes elgondolkoznunk azon, hogy melyik alternatíva felé közelítünk. Vajon az, hogy sem a katonaság, sem az újjászerveződő kommunista párt nem vált egyelőre komoly politikai tényezővé, azt jelenti-e, hogy az első forgatókönyv valósult meg, és a túlélésnek örülhetünk? Ha erre igennel felelünk, akkor indokolatlanul rózsaszínűre festenénk a sötét árnyalatokban játszó kelet-európai tájképet. Ha a modern demokrácia plurális politikai intézményrendszere kiépült is – és ez nem lebecsülendő teljesítmény –, a társadalom, úgy tűnik, egy negyedik forgatókönyvvel, az elhúzódó válsággal kénytelen megismerkedni. „Nem boommal, de nyűszítéssel” szédelgünk az új millennium felé, amelyről tudjuk, hogy eljön, de nem hoz üdvözlést.

A gulyás azon kevés magyar szavak egyike – a huszár és a csákó mellett –, a mely az idők folyamán nemzetközivé lett.

A zsíros, paprikás lé, amelyben a zöltség közt itt-ott húsdarabok úszkálnak, a nyugat számára a kádári szocializmus epiteton ornansává vált, mely jelzőt később összek-

csintó büszkeséggel maguk a rendszer építői is elfogadtak. A gulyás mint a moderált fogyasztás jelképe egyszerre utalt ennek a fogyasztásnak a jellegére és korlátaira. Voltaképpen báját azonban az adta, hogy a „gulyáskommunizmus” összeegyeztethetetlen fogalmakat helyezett egymás mellé. A kommunizmusnak sem elméleti formájával, mint osztály nélküli társadalommal, ahol mindenki szükségletei szerint részesül a köz által előállított javakból, sem pedig az álmhoz vezető úton jelentkező terrorttal és „racionalizált tervgazdasággal” nincs összhangban a személyes fogyasztás örömeit jelképező gulyás. A kommunizmusban – elméletileg – nem lehet gulyást enni. A gyakorlat azonban, szerencsére, produkált ilyen, fogalmilag tisztázatlan mutánsokat.

A posztmodern kultúra társadalmi közegét általában mint „posztindusztriális”, „posztfordistát” vagy „fogyasztóit” határozzák meg. E kultúra azonban más társadalmakban is feltűnik. De ugyanannak a „globalizált” hamburgernek más a jelentése, jelentősége, funkciója és presztízse New Yorkban és Budapesten, Amszterdamban és Érdén. Posztmodern kultúra, értékrend és érzékenység – elméletileg szintén idegen az elszegényedéstől és nacionalizmusoktól szenvedő posztkommunizmus társadalmi közegétől. Ha létezik is ezen körülmények között „posztmodern jelenség”, akkor az – fogalmilag – szintén mutáns, a rendszer belső logikájától elütő, nem organikus. Azonban ez a rendszer idegen, „gulyásposztmodern” – kommunista elődjéhez hasonlóan – érdekesebbé, elviselhetőbbé teheti a létezést a tökéletesen szabatos, ámde rideg modellhez képest.

A *New Society* 1979 végén körkérdest intézett néhány értelmiségihez arról, hogyan látják Nyugat Európa jövőjét a nyolcvanas években. Habár nem gondolom, hogy Kelet-Európa egy évtizeddel lenne lemaradva a Nyugat mögött, miként az egyvonalú fejlődés modelljében sem hiszek, mégis megfontolásra érdemesnek tartom a kilencvenes évek posztkommunizmusára vonatkozóan is Ralf Dahrendorf szavait a „A posztmodern értékek hegemoniája felé” című hozzászólásából:

„Még nincs tanterv a holnap iskolái számára. Nincs leírás arról, hogy gazdaság, társadalom és igazgatás hová jut a nyolcvanas évek végére. Ilyen körülmények között többet kéne hallgatnunk, és kevesebbet kiabálnunk: nincs okunk azt feltételezni, hogy az új, posztmodern értékek rosszak lesznek majd, mint a maiak.”¹⁴

J E G Y Z E T E K

1 Bruce Mazlish: „Reflection on the Eastern European Revolutions: The God that Failed”, *Praxis International*, vol.10. (1990–1991), október–január, 236. o.

2 A baloldal kiábrándultságára például szolgálhat Eric Hobsbawm: „Goodbye To All That”, *Marxism Today*, 1990 október.

3 Scott Lash: „Learning from Leipzig – or Politics in the Semiotic Society” *Theory, Culture & Society* vol. 7. (1990), 145–158 o.

4 Cseh-Szlovákia esetében a '68-as reformok letörését követően, egészen a „bársonyos forradalomig” uralkodó reformmentes, merev kommunista vezetés, míg jelenleg a szlovák szeparatizmus (és a cikk megjelenéséig végbement különválása) jelenti azokat a döntő társadalmi okokat, amelyek a különbségekhez vezetnek. Lengyelország esetében a szervezett ellenzéki tömegmozgalom és a katonai szükségállapot említhető a kommunizmus idejéből, míg jelenleg az erős katolikus egyház, szakszervezet és a (csökkenő) karizmával bíró vezető személye azok a tényezők, amelyek az én olvasatomban más kulturális legkört teremtettek.

5 Ehhez érdekes adalékokat nyújt Kádár János beszéde hatvanadik születésnapja alkalmából (*Társadalmi Szemle*, 1972 június).

6 Tibor Dessewffy–Ferenc Hammer: *Transition in Hungary. Messages, Ghost and the Bottle*. Sage, London, 1992.

7 In: *Csendes? Forradalom? Volt?*, szerk. Bozóki András és mások. Twins Konferencia füzetek 3. 1991, 36. o.

8 A posztmodern fogalmának meghatározása körüli problémákról lásd Andreas Huyssen: „Mapping the Postmodern”, *New German Critique* 33 (1984), Mike Featherstone: *Consumer Culture and Postmodernism*, Sage, London, 1991, és Barry Smart: *Modern Conditions, Postmodern Controversies*, Routledge, 1992.

9 Michel Foucault: *What is Enlightenment in: P. Rabinow* (ed.) *The Foucault Reader*, Harmondsworth, Penguin, 1986. 39. o.

10 Maga a fogalom *Szántó András* találmánya és nagylelkű adománya.

11 Lash a posztmodern e két típusának viszonyát a következő elmentéppárokkal jelöli ki. Lash uo., 154–155. o.

„Kísértet”-posztmodern	organikus posztmodern
látszat	valóság
játékos	racionális
közvetlen	reflektív

felszínes
jövőbe tekintő
Las Vegas
neon
individualitás (atomizált)
individualista
fogyasztói
fogyasztói
külső javak
Baudrillard
Derrida
Blade Runner
vállalkozói kultúra

tartalmas
hagyományos
gótika
labirintus
kollektivista
közösségi
termelői
ökologikus
belső javak
Walter Benjamin
Marshall Berman
Kuroszava
ökológia

14 Václav Havel beszéde 1992. április 23-án Tokióban. *Beszélt* 1992. május 9. 29. o.

15 Daniel Bell: *The Cultural Contradiction of Capitalism*, New York, Basic Books, 1976. és Peter L. Berger: *The Heretical Imperative: Contemporary Possibilities of Religious Affirmation*, New York, Doubleday, 1979.

16 Interjú Szepes Máriával. *Playboy* magyar kiadás, IV. évfolyam 5. szám, 27. o.

17 Lásd Felipe García Casals (Pavel Campeanu): *The Syncretic Society*, White Plains, M. E. Sharpe, New York, 1980; valamint Böröcz József „Dual dependency and property vacuum”, *Theory and Society*, 1992, 21. szám, 77-104. o.

18 Bryan S. Turner: „The End of Organized Socialism?” *Theory, Culture & Society*, 7. kötet, 143. o.

19 Ralf Dahrendorf: „Towards the hegemony of post-modern values”, *New Society*, 1979. november 15. 362. o.

12 Zygmunt Bauman: „Communism: a Postmortem” in: *Intimation of Postmodernity*, Routledge, 1992, 156-175. o.

13 168 óra, 1992. március 31. 20. o.

Petri György

HÁZASSÁGTERÁPIA

Igyekszem kivonulni az életemből,
nesztelelné halkulni, lábujjhegyen
létezni, zokniban, a kulcsot puhán
fordítani a zárban, mint a betörő.
Igyekszem – ugyanakkor –
megtapadni is rajtad, mint a tapló,
élősködni rajtad, mint a fakín
(ismertebb nevén: fagyöngy).
Ideje volna felnőtté válnom.
Jobb későn, mint soha. Habár?
Lehet, hogy jobb soha, mint későn.
Esik. Reggelre megint csúszós lesz az út:
kásajég vagy tükrójég.
Megnézhetjük, vagy nem nézhetjük meg magunkat.

A Merkuri Sárga

FORGÁCS ZSUZSA

„Élvezni csak pontosan, szépen”

A Kikericsek Völgyében történt meg először. A kövér, selymes, zöld fűvön hevertem, és a sűrű, sós óceáni levegőn elaludtam. Tengerzúgásra ébredtem dagály idején. Erekción volt, sőt ejakuláción, férfi voltam ugyanis. Nem volt világos azonnal, hogy ez végleges állapot, vagy adott pillanatban vissza fogok még változni nővé, mert semmiféle belső vagy külső hang nem szolgált magyarázattal. Magamhoz nyúltam tehát, és meglegedetten tapasztaltam, hogy szerszámom jó méretű, kábé akkora, amitől még nem fáj a nőnek, ha belérakják, de ugyanakkor kellemesen tölti meg a hüvelyt. Finoman dagadó erek hálózta be. Jószabású és kemény volt, és mégis ruganyos, rugalmas, ugyanakkor selymes tapintású, különösen az elején, aminek külön örültem, mert emlékeztem, mennyire szerettem ezzel a résszel a számmal incselkedni, még mint nő. De legfőbb erénye mégiscsak az volt, hogy egyenletes, varázsos meleg áradt belőle. Magamra öltöttem a szoknyám, és bebandukoltam a városba, nadrágot, zakót venni. Új voltam ugyan még a szakmában, de a szerszámom mindenben igen nagy jártassággal eligazított.

– Róbert, Róbert – kiabált felém egy szalmakalapos, muszlimsálás nő, aztán közelebb érve elbizonytalanodott.

– Maga kiköpött Róbert! – kacagott a nő a sáljába. Szépek voltak a fogai és kissé puhák, megereszkedtek a mellei, de ezt valahogy kívánatosnak tartottam, talán mert tenyerembe kívánta lopni magát, története volt, enni adott, tudott valamit, és én megpihenhettem e tudás árnyékában. Nagy fekete bogár szemével, melyeket puha ráncocskák fogtak közre, nekiállt dajkálni. Kézen fogott.

– Maga biztos Róbert fiatalabb öccse. Már hallottam magáról, na, jöjjön szépen, meghívom egy kávéra.

Úgy lépdelt, táncolt mellettem, mintha egy Fred Astaire-filmben lennénk. A napfény is úgy táncolt kibomlott fehér ingén, és hirtelen valamilyen sunyi, alattomos helyről vadállati türelmetlenség csapott föl bennem, mint a tűznyelők lángja. Szét akartam törni törekenységét. Elsötétült az értelmem, és ami megmaradt, az mind a szerszámomba szivárgott. Azt akartam, hogy rám üljön ott az utcán mindenki szeme láttára, hogy felhúzza a szoknyáját, és ráüljön a szerszámomra. Magamhoz rántottam, mint egy ősember, de azonnal kaptam egy hatalmas pofont. Aztán a nő besiklott egy közeli sikátorba. A falba kapaszkodtam a gyönyörtől. Megint ejakuláltam. Könnyörtelen löketekben dőlt belőlem a forró anyag, míg a nap, megtörve nedves szempilláimon, szivárványosan sütött a szemembe. Amikor végiglövell a sűrű, fehér gyönyör a tű folyosón a tű csúcsba, és onnan ki a szabadba, az maga a halál. Elzsibbadtak a térdeim, és alig tudtam elvánszorogni két sarkot a kávézóig. Eddig legfeljebb az ujjamat tettem valaki más szájába. Egyszer egy férfi megkért, hogy dugjam be a fenekébe az ujjam, de nem mertem. Akkor ennyiben maradtunk. Most az a kilátás, hogy szerszámomat rövidesen valami édes meleg odúban találhatom, borzongó ujjongással töltött el.

Egész nap a nőket bámultam az utcán. Combjukat, aztán szeméremajkaikat egyszer is szétsimogattam, kinyitottam képzeletben, először a nyelvemmel, aztán a szerszámommal. Csiklóikat ritmikusan, körkörösén és hosszában masszíroztam, és addig nem hagytam nyugodni, míg ájultan magukba nem szívtak. Aztán estére megcsömörlöttem. Visszasettenkedtem az albérletembe. Nem mertem felgyújtani a villanyokat, nehogy a házínénibe botoljak. Éjfélre ismét nővé váltam. Borisz feküdt mellettem az ágyban. Az esti gyorsal jöhetett egyenesen a laktanyából. Úgy simogatott, hogy alig ért a bőrömhöz. Az ágyékomat lassan körkörösén cirógatta, és aztán megduzzadt csiklómat nyalogatta, mint kacor király. Hirtelen és fájdalmasan hatolt belém a farkával. Élesen sikítottam, és beléharaptam a vállába.

– Bocsáss meg, hercegnőm – mondta, és keményen még egyszer belém vágta a dákóját, aztán újra meg újra kímélet nélkül döngette belém. Olyan kemény volt, mint a gránit.

– Összetörsz, te állat – üvöltöttem. Ettől végre eléleztem, és rögtön el is aludt. Dőlt belőlem a vér. Hangtalanul összepakoltam egy bőröndrevalót, és puhán kiléptem az ajtón, be se csuktam magam mögött, nehogy a csikorgásra fölriadjon. A klinikán egy harmincas orvos volt éjszakai ügyeletben. Azonnal befektetett, és többször is meglátogatott hajnalig, simogatta a pulzusomat és nyakamat. Injekciókat adott. Egyet a fenekembe, egyet vénásan.

– Ha reggelig nem áll el, megműtjük – suttozta. Hétkor arra riadtam, hogy megint férfi vagyok. Visszarohantam az albrétbe. Borisz az ablaknál állt, hanyagul cigizett a hajnali hideg levegőn, és az utcát nézte.

– Te ki vagy? – kérdezte. Nem voltam képes tökön rúgni. Kifordultam az ajtón, és az állomásra mentem. Kihűlt, üres szívvel tanulmányoztam a menetrendeket. Hánytam egyet a vécében, aztán visszamentem a völgybe. Gőzölgött a hideg föld. A fű nedves volt a harmattól. Mély álomba zuhantam. Tűző napra keltem. Fájt a fejem. Még mindig férfi voltam, és vártam, hogy megokosodjam. Türelmemre volt szükségem. A belső hang még mindig nem szólalt meg. Talán pár nap múlva már érteni fogom a rendszert. A hasamra fordultam, marokra fogtam a szerszámom, és a puha, meleg földre élveztem. Aztán lementem a szürke és zavaros tengerhez. Megint dagály volt, és én félelemtől lemerevedve bámultam a tenger rettentő tömegének a hullámverését. A mocskos tajték végigsöpört testemen. A tegnapi asszony jött felém, de amikor megpillantott, sietve elinalt. Lefeküdtem a homokba és sírtam. A fark magánya volt ez. Lehunytam a szemem, és a dagályra koncentráltam. Ez volt az egyetlen kulcs az átváltozásaimhoz. Egyelőre tizenkét órának tünnek a műszakok, de nem emlékeztem minden részletre pontosan, úgyhogy nem mertem megesküdni rá. Görcsös félálomban hevertem a parton, aztán kitört a vihar, a homok megtöltötte porusaimat. A szám és szemem fuldoklott. Mire a városka gőzfürdőjéhez értem a szakadó esőben, könnyebbség vett rajtam erőt. Alig fértem be a férfírészlegbe. A férfiszag itt olyan erős volt, mint a lóistállóban a verejtékező ménké vágta után. Majdnem mindenkit ismertem látásból, és egy-két volt szeretőm is ott szorongott. Meglepett az a feszült figyelem, ahogy egymás farkát figyeltük. Akiknek kisebb volt, azok törülközőkkel takarták le. Egymás arca mellé beszélünk focieredményekről. Az öltözőfülkémbe utánam siklott egy vékony, barna legény. Letérdelt elé, és szájába vette a szerszámomat. Olyan mélyre nyelte, hogy fuldokolni kezdett, de nem hagyta abba, direkt élvezte, szívta, falta, mintha életerőt szűrőcsőne ki belőle. Megsimogattam a fejét, és hirtelen belém hasított, hogy most fogok nővé változni megint. Nem volt világos, hogy honnan tudtam, de a legénykét kipenderítettem a fülkéből, és bezárkóztam. A melleim fájdalmasra duzzadtak, mellbimbóim megrepedeztek, a farkam eltűnt, és újra dőlt belőlem a vér. Visszarohantam a kórházba. Az ügyeletes azonnal az éjszakai műtőbe vitt. Elaltattak. Később Borisz állt az ágyam mellett egy csokor virággal. Sírt. Hogy ígéri, nem teszi többet. Én meg közönyösen azt feleltem, hogy vége, hogy költözzön ki még aznap délután. Közönyöm megrendítette és elnémította, tudta, hogy nem vitatkozhat velem, hogy nincs értelme, valaki más vagyok már, hogy nem hiszem egy szavát se.

Gyűlölet és undor ült ki az arcára. A virágot a kukába vágta és nem fordult vissza többé, kiviharzott a kórteremből. Az ügyeletes bevitt a vizsgálóba, és ránk zárta az ajtót. Kigombolta a sliccét, és kérlelőn nézett rám, én meg csak intettem a szememmel, hogy rendben van, jöjjön közelebb. Olyan éhes voltam, mint egy farkas ordas télvíz idején. Órákig nyaltam és tartottam a számban, aztán valamilyen beteghez hívták. Mint az ezerfejű szörny támadt fel bennem a hiány, és ezer szájával éhesen üvöltött, hogy még és még, tudtam, hogy nincs olyan mennyiségű simogatás, ami most lecsillapíthatna. De akkor meg mi kell? Nem tudtam. Az orvos visszatért, megígérte, hogy pár nap múlva meglátogat és kielégít, ahogy még embert nem elégítettek ki. Mézesen csorogtak a szavak a szájából a fülembé. Tudta, hogy nem hiszem egy szavát se, de nem állt le bizonykodni, majd úgyis meglátom, de most nem lehet, meg kell várni, míg sebeim begyógyulnak. Kértem, hogy aludjon velem aznap éjjel, hogy csak öleljen, és simogassa a fejem. Azt mondta, rendben. De nem jött. Kicserepedett, nyitott szájjal feküdtem a nyitott ablak alatt, és nem kaptam levegőt. A házinéni kérdezte, jobban vagyok-e, és behozott egy meleg lavór vizet. Alig tudtam felállni és a lavór fölé guggolni, annyira fájt minden porcikám, de megmosakodtam. Aztán magamra kulcsoltam az ajtót, és egy hétig nem engedtem senkit magamhoz, hiába zörgették az ajtóm. Mindent tudni akartam az átváltozásaimról. Néha órákig nem történt semmi, és én nemtelenül ültem az íróasztalomnál, és olyan szavakat firkáltam színes tollal papírokra, amiknek nem ismertem a jelentését. Vágyaim lecsillapodtak, elaludtak, mint a tej. Eltöltött a bizakodás. Bízam benne, hogy semmi sem fog többé már felkavarni, hogy van belül egy stabil magv, egy sűrűsödmény, amit nem lehet kibillenteni. De tévedtem. Megint jött és meglegyintett egy szellőcske, egy gondolat valamelyik oázis mélyéről, valamilyen hegyi barlang szájából. Süvítve felém lövellt, és megrepesztette, felszakította az alvadt megdermedt, felszínt. Léket vágott rajta, és

szinte azonnal megint a felszínre kezdtek szivárogni, bugyogni, áramlani ismeretlen titkos sarkokból, repedésekből, mélyedésekből és vetődésekből az érzelmek. Olyan érzések, amikről nem is tudtam, hogy léteznek, és olyanok, amikről már rég elfeledkeztem. Titkos, ősi búvóhelyekről törtek a felszínre, és birtokba vették testem. Ha épp nő voltam, zselékkel simogattam a klitoriszom, és hüvelykujjamat szopogattam, de semmi se bírta lecsöndesíteni hüvelyem, mely meleg masszázusra vágyott, egy férfi figyelmére, törődésére. Méhem üresen sírdogált. Mintha csak azzal szerezhetnék érvényt létezésemnek, ha befogadok magamba valakit. Ha férfi voltam, nem egy odúra vágytam, hanem szára. Minden nő egy volt a fejemben, egybemósódtak, képtelen voltam különbséget tenni közöttük. Minden pina ugyanarról szólt, és mégis az összes kellett nekem. Mindet meg kellett jelölnöm farkammal. Aztán kurtán és hidegen lerázni magamról, mielőtt végleg magukba falnának csillapíthatatlan szomjúhódzásukkal a gyöngédségre. Egyik hajnalban épp férfiként álltam meztelen felsőtesttel az ablakban. A szemközti sarkon Borisz döbbsent, dühtől eltorzult arcát véltem fölfedezni. Intettem neki, hogy jöjjön közelebb, de mogorván eltűnt. Aznap délután kopogtatott az ajtón, és beszólt halkán, ércesen:

– Borisz vagyok, nyisd ki!

Kinyitottam. Borisz hebegett.

– Hol van?

– Elutazott az anyjához – feleltem.

– Ezt ő mondta?

– Miért?

– Nem szokott hazudni! Az anyja hét éve halott. Mióta kúrod a nőmet? – fordult durvába Borisz.

– Még nem kúrtam meg, de már nem a nőd.

Egymás szemébe néztünk. Az a fajta nézés volt, ahogy két férfi szólítja le egymást a parkolóban. Ezt nem tudtam Boriszról. Mindig a superkant játszotta. De talán épp ezért. Most meg reszketett, mint egy lány, azt akarta, hogy magamévá tegyem! De hogyan, hogyan tegyek magamévá egy férfit? Borisz lehunyta szemét. Tudtam, most azt csinálom vele, amit akarok, hogy most le is téphetném neki azért a sok verésért, megalázásért, amit kaptam tőle, azért a sok hasbarúgásért, kimódolt, hanyag kegyetlenkedésért, hazugságért, vagy azért, hogy rendszeresen, kímélet nélkül szétkúrta a fenekem, hiába könyörögtem, hogy ne! Borisz mintha megsejtett volna valamit gondolataimból, mert fejből dőlni kezdtek a könnyek:

– Ugye nem fogsz bántani?

– Akarod hogy bántsalak?

– Nem tudom – hebegte Borisz.

– Vetközz le – kiabáltam rá. És Borisz kilépett ruháiból. Nem állt fel neki.

– Ne haragudj, ma olyan gyöngö a faszom – mondta és sírt –, tégy velem, amit akarsz.

– Hány férfival voltál már?

– Csak egyszer a tornatanárommal. Nyolcéves voltam, és késő este behívott az irodájába edzés után.

Megkérdezte, akarok-e férfi lenni, azt mondtam, akarok. Azt mondta, csak egy férfi tud igazi férfivá tenni. Ha akarom, ő átadja az erejét. Elővette a farkát. Hatalmas volt, és én émelyegni kezdtem. Mondta, hogy vegyem a kezembe, hogy érezzem az erejét. Hanyatt vágódtam, hogy koppant a fejem a parkettán. A hasamra forgatott, megfogta, amim volt, de nem dugta belém a farkát, tudta, szétrepedtem volna, de addig simogatta vele a fenekem, míg elélezett. Rám ömlött a forró gecije, aztán rám száradt. Később kivitt a zuhanyzóba, és megmosdatott, mintha az anyám volna. Azt mondta, most már férfi vagyok.

Megmutattam Borisznak a hatalmas szerszámom. Kértem, hogy simogassa meg, de túlságosan reszketett a keze. Mondtam, hogy ereszkedjen négykézláb, mint egy kutya. Megtettem. Széthúztam a fenekét, és farkam hegyével épphogy megérintettem a lukát, aztán meggondoltam magam. Először egy nőt szeretnék. Mondtam neki, jöjjön vissza holnap ugyanekkor. Borisz összekucorodott a földön, és kérte, hogy öleljem meg. Éreztem, hogy nő leszek megint, és elkezdtem erőszakosan öltöztetni.

– Most nincs időm, majd holnap, Borisz – szemei sötétek voltak, és kiégettek, mint a vesebajosoké. Felszökött a láza. Az ágyra fektettem, és kimentem a tengerpartra, hogy megvárjam a teljes átváltozást. Mire hazaértem, Borisz eltűnt. Nő akartam maradni mindörökké. Mindent befogadni, mindent magamba ölelni, nem kóvályogni egyik névtelen vágytól a másikig, és mégis kívül rekedni mindég. Alig teszi be a férfi a farkát a nőbe, máris egy másik nő után kutakszik, egy másik ismeretlen felé gravitál, pedig tudja, hogy ott se talál majd nyugalomra, hogy az otthon magában kell meglelnie. Ehhez viszont nővé kell változnia. A nő maga az otthon, a férfi csak egy kódorgó vándor benne, kiagyalt értelem, külsőséges célok után kajtat-

va. Mit nem adtam volna, ha most huszonnégy órán át folyamatosan nő maradhattam volna. Biztos voltam benne, a dolgok ellenállhatatlanul helyükre rázódának.

Kártyát vetettem. Nem kérdeztem semmit. Reméltem, a kártya felteszi helyet-tem a helyes kérdést. Az igazit. A végső válasz helyén sámán állt a meggyvörös hegy tetején, füstös, kavargó felhők ölelésében. A sámán az akarat. A nagy közvetítő a mennyek és a föld, a tudat mélye és a külső világ sötétsége között. Sámánna kell lennem. Csak akkor van jogom másokkal egyesülni, ha előbb lemerülök az igazi egyedüllétbe. Jutalmul egy villanásra kristályosan áttetszővé válik majd a létezés, és megszáll az értelem. Közvetlen múltamban érthetően az akasztott ember kártyája fekszik. Lába a rózsaszín, gondtalan égbe mered, feje két egymásba ömlő patakba lóg. A vékony zsinór alatt, melyen teste függeszkedik, mindent elborít a misztikus, sötét köd: ebből a maszatos, elmosódó helyzetből érkezem a mába. Szándékosan szenvedtem, hogy így manipuláljak másokat. Passzív és ernyedtem voltam egy bonyolultnak tűnő helyzetben, amelynek szorításából egyedül is könnyedén kisikolhatnék. Ezért áll a jelenben az exhibicionista szélhámos kártyája. A földdel, tűzzel, levegővel és vízzel bűvészkedem segédemmel, a kristályserlegben álló sárga majommal. A testemhez tapadó vörös ruha férfias termékenységet és öntudatomat hirdeti, merkuri sárga maszkom pedig éberségemre, lehetőségekre érzékeny éles szememre utal, míg a felettem világító holdkorong szeme titkos belső látásom erejéről tanúskodik. A tekergő cikcakkos ösvény, melyen állok, az ambíció és érvényesülés sötét hegyeibe vezet. Tudás vagyok és tudatlanság, hamisság és igazság. Azonban aggódomra még sincs ok. Közvetlen jövőmben ugyanis az állapotos anyacsászárnő ül vörös-fekete csíkos tigrisen, érett kukoricatáblák közepén, bal kezében egyiptomi füles kereszt, minden létezés kulcsa, jobb kezében kukoricacső. A tigris a teremtés és pusztítás ambivalenciája, a földanya megnyilatkozása. Ízisz övének csomója a sárga félholdon az oltalmazás amulettje: megkönnyebbülök, mert nemsokára ledobom majd magamról a szélhámos gúnyját, szeretni és oltalmazni fogom mindazt, amit a családomnak tudok. Különös képességgel táplálni, őrizni fogom mindazokat, akiknek szolgálatába szegődöm. A tavasz, azaz Nanshé kártyája következik, ő az asszíriai vizek és források istene. A képen Erősz és Psyché először öleli át egymást. Még minden tökéletes, rezzenéstelen a tó vize, teljes a bizalom, mert nem ismerik egymást. Még nincs jelen a pusztító szenvedély és az elkötelezettség elárulása. Erre a nyitottságra, tisztaságra vágyom a fogékonyságomat jelképező virágerdő közepén. Ez a szomszédos hajt végig a kísértésekkel és bűnökkel kikovácsolt úton a sámánság, a gyötrelmes önmegismerés felé, fel a meggyvörös hegytetőre. Mások ellenben egy ciklon közepén látnak engem a nyolcas kártyában, amint sötét kéreggel fedetten, fájdalmasan kitekervedve fekszem a depresszió komor hegyei előtt, mint aki ellen kíván állni a változásnak, holott csapdában érzi magát. Az istenek azonban a kilences pozícióban pártfogásukba vesznek, és arra buzdítanak, hogy áttörjem a gátakat és a hosszasan lefojtott, elföldelt érzéseim áramának szabad utat engedjek. Csak így tehetek szert a halhatatlanságra. Mindezt egy női fejű szfinxtől tudom, aki az alkonyatban ül a sötét tengerparton. Bár teste hússzínű, mégis merev és fagyott. A tenger fekete gyémánt hullámai ritmikusan, kegyelem nélkül mossák alá, tördelik, pusztítják a partot. A szfinx melletti kígyó összetekeredve, összehúzódkodva támadásra kész. Mérge pusztít és gyógyít. Innen már csak egy aprót kell visszalépni a második kártya felé, mely azokra a rémálmokra, bűnös fantáziákra utal, melyek a kártyavetésre ösztökéltek. Jumala, a mennydörgés kártyája ez. A viharfelhő alatt egy tibeti templom formájában emelkedik ki az utópia arany városa, a háttérben szaggatott, fűrészfogú sötét hegykoszorú. Előterében a vérfoltos kék mezőn egy áldozati szarvas fekszik agonizálva: a szemérem és gátlástalanság kettősségének járma szétfeszít, a bűnről való tudásom megosztása fájdalommal jár, de amit mondok, meghallgattatik, ami meghallgattatik, megszívleltetik. Így érkezem el a nyitó laphoz, a bolond kártyájához, mely megmagyarázza fel nem tett kérdésem: Tudatlan vagyok, de mégis tanulhatnak tőlem. Tenni vágyom, de még nem tudom, mit. Mindent kockáztatva elhagyjam-é a múltam, hogy a semmit kikezdve akarjak újra élni?

Éjféltkor megjött az ügyeletes orvos. Már két hete nem láttam. Nem akartam beengedni, de benyomta az ajtóm, megesküdt, hogy az én érdekemben tartotta távol magát. Megvizsgált. A hegeim már eltűntek, mondta.

- Csak akkor maradhatsz, ha mostantól fogva minden éjszaka átölelve tartasz.
- Úgy legyen - mondta az orvos.

Prüszköltem, mint egy macska, és kieresztettem a körmeim, tudtam, hogy szemérmetlenül hazudik. De

mindkettőnkért tette, mert meghaltam volna, ha aznap nem bújik belém. Ha nem olvadhatunk egymásba. Egyenként csókolta végig a csigolyáimat, a fenekembe bedugta finom, meleg nyelvét.

– Édesem, édesem, édesem – sírta a szeméremajkaimba –, édes kicsi ajkak – ölelte őket nyelvével. Puhán hatolt belém, de addigra már szinte nem is volt testem, annyira elengedtem magam. Szerettem volna, ha a torkomig ér fel a fasza. A számban, a csiklómban és hüvelyemben egyszerre éreztem ugyanazt az őrjítő édes ízt. Gőzzé vált cukor volt a lebenyem. Egymásba olvadt a szánk, már nem lehetett tudni, kié micsoda, hogy ki van kiben. Egy vékony idegszál voltam egyetlen pontba sűrűsödve, és robbantam, szétterültem finom, puha hullámokban. A forró, csodás anyag torkomig lövellt. Ekkor lettem megint férfi. Szerencsére az orvos ájultan feküdt mellettem. Moccanni se bírt. Szemeim ölmos szárnyak ültek. A tengerhez kellett volna siessek, de jártányi erőm sem maradt. Néma, fekete álomba zuhantam. Hajnalban csendes, tágra nyílt szemekkel figyeltük egymást.

Farkam ernyedten hevert combomon.

– Ez gyakran megesik veled? – kérdezte az orvos.

– Összevissza.

– Mit szeretnél?

– Ha otthont adhatnék valakinek, aki eldajkál.

– Engedd el a félelmed. Mint egy lufit, engedd az égnek, és hagyd elrepülni, hagyd a semmibe enyészni. Ma este ide küldök neked egy lányt. Holnapra jobban leszel.

Csendes volt a tenger, nem féltem tőle. Úsztam és úsztam, míg a jeges, alattomos örvények visszakergettek a partra. A só kimarta bőröm és szemem, de a boldogság előszele már meglegyintette testem. Az al-bérletben egy barna, szelindekszemű lány feküdt az ágyamon.

– Te ki vagy? – kérdeztem.

– A dajkád – felelte huncutul mosolyogva –, gyere ide az ölembe, holnapra már otthon leszel.

Nem kért semmit, nem akart semmit. Meleg, kicsi kezével a fejemet simogatta. Ezt nem lehet megtanulni, ezt nem lehet kitalálni, gondoltam, ezt csak tudni lehet.

Bodor Béla

AFFÉLE

[A „NE FÉLJ!” CIKLUSBÓL]

A szürke massa egyre súlyosabb.
Egy résből, melynek mélye ismeretlen,
tör föl, gyökérző, szétágazó erekben,
s mint pöffeteg halom, fölénk dagad,

afféle bucli. Az túlzás rá, a láva
előtolakvó képe, nem. Talán
a megrepedt tubusnak oldalán
a Technokol rapid, vagy tán a Pálma

tex, ahogy kibuggyan, s felfuvódván
valószínűtlen, duzzadt hólyagot
bucít magából, az. Csak épp nagyobb mán,

és úgy dagad, hogy közben tők halott.
És egyre nő. Pedig hát egyre szárad.
Hegy. Kőhalom. Talapzat kékmadárnak.

KŐVENDÉG

[A „NE FÉLJ!” CIKLUSBÓL]

Lehetne más is. Hirtelen gyerekszag,
vagy hintőpor, vagy káosz, nem tudom,
s hogy írósztal mégis, bámulom,
és öltöny, négysoros, akár egy versszak.

Az asztal sarkán fények szállkeresztje,
leülsz, a lábad fölrakod, kapod
a legkevésbé képes hírlapot,
s dobod le máris, csöngetek, eressz be,

túl gyorsan jössz, tetten érsz. Fán az alma.
Csak szók ezek, ne félj. Hal álnyugalma,
hideg, síkos, kezedbe nem kapod,

ne félj, ne félj, egy csontarc erre fordult,
de nem harap, mert kép csak, s tan, de okkult;
taszítsd fölé a mészző fedlapot.

A PAPLANNYELŐ HERCEG

[A „NE FÉLJ!” CIKLUSBÓL]

Herceg, ne félj. A hajnal már az ágyon
nyomot hagyott, s a csészén fut körül,
arany szalagját nyelvével törül-
ve végig. Gyermek, ó, te. Most alányom,

de felmerülsz, ne félj. Amint a paplan
azúr pihéi torkodon lecsúszvák,
felébredsz. Persze: fázni fogsz, ha húznád,
és nincs mit. Így falod fel toll-alakban

az álomízűt, s így szívódhat el
seregnyi furcsa szód, a ferde név mind,
s az ajkad mint a málha, vagy teper,

úgy ferdül el, ha szürke szárnya érint,
úgy ferdül, mint a szó, s a párna mély
ölebből visszatérsz, herceg. Ne félj.

Luís Vaz de Camões

AZ ÉG, A FÖLD, EGYÜTT A LÁGY SZÉLLEL

*Az ég, a föld, együtt a lágy széllel;
hullám, mely a homokon szétterült,
sok hal, mely mély álomba szenderült,
a nyugalmas, lecsöndesült éjjel...*

*Aónio halász, ki most széjjel
a parton szórja könnyeit, leült,
nevén nevezve azt, ki elkerült,
ki nem kel már életre a névvel.*

*„Hullám – mondta –, míg Amor meg nem öl,
add vissza a Nimfát, kit oly korán
elragadtál, ki oly keveset élt.”*

*Válasz nincs. Moraj a tenger felől;
lágymegés a rezgő fák során...
Hang a szélben, csak a szélnek beszélt.*

ITT, E BABILONBAN, HOL CSAK SILÁNY...

*Itt, e Babilonban, hol csak silány
földünk rossz kincsének nyílik a tér;
itt, hol még Ámornak sem jut babér,
s Vénusz anya pénzéhes utcalány;*

*itt, hol nincs jószág, rosszban nincs hiány,
és az önkény erénynél többet ér,
itt, hol álnevekből a vak s ledér
állam szerint már nem lehet vizsály;*

*itt, e labirintban, hol bölcs, vitéz
lovag hiába kéreget bizony,
mit sem ád a hitvány és kapzsi kéz;*

*itt, e sötétben tombol az iszony,
a dolgom teszem, mit a sors kimér,
sosem felejtlek el téged, Sion.*

FORDÍTOTTA MOHÁCSI ÁRPÁD

István László

AZ ÓDA NEM SZORÍT

Előbb betartottuk, de te nem soká
már elfelejtetted, hova tartozol.
És mennyivel. De én se tartom
most be magam, ha megölsz, se tudnám.

Tudnám, azaz hogy. Csak, ha te mondanád,
tudnám magamtól is. De tenélküled?
Mit, hogy tudom! Mit, mit...? Megálltam.
S nem futok állva, megóvlak ettől.

Zavar, zavar, hogy most sose készülök,
amerre réges-rég... Hova: mondtad is,
vagy csak remélve, hogy beérlek,
én magyaráztam el egyre, újra.

Mindegy. Betartottuk. Ez a fő, tudom.
Csak, érted, az bosszant: az a régi sál.
Ahogy tekertem és szorított,
vagy ha nyakamra azért se tettem.

Mért fáj? Miért akkor? Minek ez nekem?
S főleg neked mért, mért magyarázgatom?
Levettem és levettem. Ennyi.
Csak mosolyogj. Magam is nevetnék,

ha volna kedvem meg humorom. Biz' is-
ten, jót nevetnék most, de kifogytam. Ér-
ted? Én se. Rád se nézek inkább.
Csönd. Csuda csönd. Vele mindig ez jön.

HÍRNÖK

Előbb csak intett, messziről, ágak közül.
Még eltakarták a visszavert zajok.
Végre kivált a megbontott reccsenésből.
És avval ébresztett, hogy nem vagyok.

NAPÉJEGYENLŐSÉG

Hétkor már sötét van. Egy hét múlva
megfojtjuk a napot. Korán kelek
nulladikra, szürkén rakosgatok. Megyek
futószalagon, várok a tizenkettes buszra.

S már megint köhögtem. Idegesen,
csak hogy köhögjek. Most Hozzád
szólok: kötelességem, ha nem tudnád.
Egy-két biztató mosolyodon, ha átesem.

S már megint egy este vagy még egy:
ismerős arcodon régen megnyugodtam,
most nyomaszt tükrödbe nézni, ilyen maradtam.
Nehezen alszom el. Tizenkettő, fél egy.

Ha csak üt, még jó. De ne engedd,
hogy kattogjon is. Mit tegyek, hogy Rád gondoljak?
Inkább nyomtatva, messziről olvaslak, de nem megy
úgyse; elalvás előtt csak gépelek. Minden tik-tak
ahogy borzolja az elmét, az álmot,
– már tudom, mit ne mondjak, tudom, ki nem vár ott. –
S mert kiverni a fejemből nem tudtalak,
belealudtam, ahogy a párnám összerázott.

SÚRÚ ÁLOM

Minden kitartott arc csak engem vádol,
ahogy a félhomályban arra ágaskodom
egy nagyranőtt bozót mögül.
Nézegetni csak, mert elérni őket nem tudom.

Olvasni kéne róluk, de a rámszegezett
tekintet ettől eltanácsol.
És nem marad mosoly csak zsinórból.
Nem marad szem csak bogáncsból.

ÚJ MŰVÉSZET

A FEBRUÁRI SZÁM TARTALMÁBÓL

Tollísz és császári korona II.

A Schömer-gyűjtemény

Akvarell.kiállítás a Szépművészeti Múzeumban

Országos rajzbiennálé, Salgótarján

Korom által homályosan — Szirtes János képei

Emlékművek a sivatagban. Töredék El Kazovszkij műveiről

AZ **ÚJ MŰVÉSZET** KAPHATÓ AZ ÚJSÁGÁRUSOKNÁL, EGYES BELVÁROSI
KÖNYVESBOLTOKBAN, GALÉRIÁKBAN, METRÓÁLLOMÁSOKON ÉS AZ ART MOZIKBAN.

Előfizethető telefonon, faxon, vagy levélben is. Telefon/fax:
131-6702. Cím: 1054 Budapest V. Báthori utca 10. VII. emelet 707.

a vágy

titoktalan tárgya című *Szilágyi Ákos*-kötet
sok helyütt kapható, de egészen biztosan
nem tér be hiába érte az Írók Boltjába.

A volt Japán Kávéházba.

(Budapest, VI. Andrásy út 45.)

A LIGET KIADÁSA. ÁRA 128 FORINT.

Vasárnap reggel

VASZIL PORTYAK

- Nika, Anna, alusztok?
- Á... Egy életre kialudtuk magunkat, Dmitrik.
- Én olyat álmodtam... Fiatalok voltunk, mind a négyen, még esküvő előtt... Így együtt, mint most, párban... Mi volt ott, ha mind elmondanám! Bár Jevdohának nyilván nem tetszene.
- Nem bizony, vén disznó!
- Na tessék!
- Hagyd már, Jevdoha! Csak a beszéde mézes, az álmai rég kihűltek.
- Ne magad után ítélj, Nika. Reggel felé még tűzbe jövök.
- Ahelyett, hogy mindenfélét összezagyváltok, inkább lámpást gyújtánátok. Odakünn már biztosan kivilágosodott.
- Jól van, no, ne szájalj, mindjárt... hogy a nyavalya esne belé, milyen sötét van!... Na, kész! Adj' Isten szép jó napot!
- Neked is! Nektek is, Dmitrik! Te meg, Nika, eredj, támaszd ki a veremajtót, hadd jöjjön be egy kis friss levegő. Szétmegy a fejem a füsttől.
- Meg nézz körül, testvér, mi van odakünn... Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben... azonképpen itt a földön is...
- Uram, fogadd kegyesen imánkat Ivankóért és Fegykáért, oltalmazd meg gyermekeinket a gonosztól, minden bajtól, golyótól, razziától, fogságtól.
- Istenszülő, Szűzanya, örvendezz...
- Isten Anyja, oltalmunk és erősségünk, rejtsd el a mi Vaszilciónk nyomát a gonosz szemek elől.
- ... és a Fiú és a Szentlélek nevében. Ámen.
- Ámen.
- Ámen.
- Ámen... Mi történt, Nika?
- Hófúvás van, semmit se látni.
- Fúj a szél? Hóvihar?
- Aha. Itt a bozótban még hagyján, de odafönt szinte süvölt.
- Hm... Erősen fúj... No, hogy gondolod?
- Talán megpróbálhatjuk.
- Nika, nem engedem!
- Hagyj békén, Anna! Nem vagyunk már gyerekek.
- Igaz is, Annácska, hadd menjenek. Lehet, hogy odakünn már minden megváltozott, mi meg csak ücsörgünk itten, mint nyúl az üregében.
- Készítsetek valami ennivalót, s amíg tart a hóvihar, kerülünk egyet Nikolával. Egykettőre itt vagyunk.
- Dmitrik, akkor már beugorhatnátok Paraszánkhoz, s elhozhatnátok a gypajút. Tartozik nekem, s ennek már a végén járok.
- Megbolondultál, asszony?! Ki tudja, hányan figyelik a házat! Ha máris el nem vitték Szibériába, az urával együtt.

- ... amikor negyedikes voltam – emlékszel? –, nyaranta Varsóba vitték a legjobb tanulókat.
  - Hogyne emlékeznek! Ivanko is ment.
  - Aha. Félretett a kis pénzéből (uramisten, abból a sokból, fagyaltra meg cukorkára volt néhány zlotyja), és vett nekem egy szép selyemkendőt.
  - Pszt! ... Nem hallottál valamit?
  - Sokáig elmaradnak. Uram, szabadíts meg minket, irgalmaz nekünk!
  - Ne félj, Anna! Egy lelket se látni, ki hagy nyomot ilyenkor!
  - Istenkém, mi legalább idebenn ülünk, de a fiaink...
  - Mit van mit tenni, férfisors... mióta világ a világ. Még jó, hogy az öregek itt maradtak... Tényleg, sokáig oda vannak.
  - Bár Nikola tagadja, én azt mondom, hogy a tudomány az oka. A sok kultúrház, olvasóköri meg minden...
  - Hogy mondhatsz ilyet, Anna! Nem zárhattuk el előlük a világot!
  - Hát nem! Meg is kapják most, erdő sötétjével, halállal, bujdoklással, mi meg itt senyedünk, ebben a lyukban, csak mert a világra hoztuk őket.
  - Isten rendelése. Nem zúgolódom...
  - Ne te ne, bolond!
  - ???
  - Csak úgy magamnak mondom. Ahogy itt ülünk, folyton csak a neszekre fülelek.
  - Jól kifundálta Dmitro, hogy Nikolával ilyen búvóhelyet kell építeni. Mondtam is neki, mi ütött beléd, potyára dolgozol? Ő meg: hadd higgyük egy kicsit, hogy rendes szobában vagyunk, s nem farkasveremben. Még függőnyt is tett fel, hogy ne a csupasz földet bámuljuk.
  - Te, megjöttek!
-
- ... meg a Fegya háza is leégett.
  - Borzasztó!
  - Porrig. Csak üszköket látni a hó alatt.
  - Nemrég még... És a Hricunyakéké?
  - Az megmaradt. Szovjetek költöztek oda. A Polovicsukóvét meg a tanács eladta valami podóliai embernek, már rendbe is hozták.
  - ...
  - ...
  - ...
  - ...
  - Min búslakodsz, ember?! Egyelőre megvan épségben.
  - Csak a fejünk maradjon a helyén. Igaz, Nika?
  - Bizony.
  - Úgy a!
  - Ámbár...
  - Csak a lábam, hogy a fene...
  - Az enyém is elzsibbadt.
  - Bizony... az évek...
  - Az, az...
  - Volt dolguk...
  - Bizony, át a bozóton meg a hóbuckákon.
  - S milyen messzi van a falu!
  - Itt ez a ködmön, takard be vele Nikolát, rázza a hideg.
  - Csak meg ne betegedjen, szegénykém. Lefekszem mellé, megmelegítem egy kicsit.
  - Én is amondó vagyok...
  - A fiúkról azóta sincs hír.
  - Kitől kérdezősködtek volna! ... Halkabban! Még felébresztjük.
  - Hadd aludjanak.

- Így ni.
- Na...

- Hány óra, Dmitrik?
 - Negyed tizenkettő múlt.
 - Déli vagy éjféle tizenkettő?
 - Nem mondtam, asszonyok, hogy nem összevissza alszunk?! Még majd összezavarjuk az időt, s akkor éjszaka virraszthatunk.

- Látod, milyen életem van nekem, Anna? Én itt babusgatom, ő meg pöröl velem... Szóval, éjszaka van vagy nappal?

- Éjszaka hát, Jevdoha. Add ide a kést, hadd húzzak két rovást. Ez a rövid itt már a hatodik lesz, kell még egy hosszabb, holnapra.

- Dmitrik, a hosszabbikat hagyd inkább holnap éjjel utánra, mert eltévesztjük a napokat.

- Én nem tévesztem el, Nika. Most vésem be, mert a vasárnapot nem éjjel előtt, hanem pirkadatkor kell köszönteni.

- ...

- Hányadikát mutatja, Dmitrik?

- November huszonharmadikát.

- Istenem!

- Sebaj, Anna, még hat hosszú rovás, és itt a karácsony, lehet koledálni, harangozni.

- Csak nehogy nekünk harangozzanak!

- Anna!

- Mi van?

- Csak annyi, hogy hagyd abba!

- Megijesztettél.

- Elég legyen már, Nika. Akár a gyerekek!

- Nekem ne kuvikoljon!

- Nikolka, Annácska, maradjatok szép csöndben, különben jönnek a katonák a nagy kutyával, és elvisznek benneteket.

- Még van kedved viccelődni, Jevdoha.

- Hahó, szomszédok!

- Hahó! Hogy aludtál, Dmitrik?

- Jól. És ti? Vasárnapi jó reggelt!

- Köszönjük, nektek is.

- Tudjátok, mit álmodtam?

- Már megint?

- Ne zavarj, asszony, tényleg álmodtam. Mégpedig azt, hogy – figyeltek rám? – nagy szél támadt, de olyan nagy, hogy ide is befúj, ellebbentette a függönyt, az ablakban meg nagy-nagy fényességet láttam.

- Betegséget jegyez.

- Szerinted, Anna, minden betegséget jegyez. Inkább figyelj!

- A fényesség olyan fehér meg távoli volt, szinte remegett, olyan távoli... Nagy nyugtalanság fogott el, figyeltek rám? Jevdoska, mi van veled?

- Dmi-itrik!

- Várj, még nem fejeztem be.

- Hagyd, Dmitrik, hadd sírja ki magát. Neki sem könnyű, túl kell lennie rajta.

- Jól van. Gyújtsak világot?

- ... mondhat, amit akarsz, egy biztos: jó, ha ezt a telet kihúzzák itt, tavaszra már elpucolnak.

- Várd ki a végét, ne igyál előre a medve bőrére.

- Hányszor modjam, London már tavaly...

- Kellünk is mi Európának, Nika. Emlékezz vissza, mi volt az első világháború után!
- Most nem olyan időket élünk.
- Ugyanolyan! Ami az első háború után volt, az lesz most is. Már be is következett.
- Nézd már, a nagy politikusokat! Másról se tudok beszélni, nekem meg szétmegy a fejem a lármától.
- Így van ez, Nika, itt sincs szabadság. Hogy szakadna rájuk... add a kártyát.
- Én valahogy... megundorodtam tőle.
- Igazad van, Nikola. Te is jobban tennéd, ember, ha vasárnap kártya helyett a Szentírást vennéd a kezedbe.

- Tehát úgy néz ki, hogy ez a nyom tegnapi?
- Igen, nyílt terepen mindenképpen befújja a hó, hiszen erős fúvás volt.
- Éppen arra számítottak. Általában egymás nyomába lépnek, ezek meg, lám, könnyelműen...
- Pofa be!

- „... mert én veszedelmet hozok észak felől, és nagy romlást. Kivetette magát az oroszlán az ő barlangjából, és a nemzetségnek rablója elindult, kijött helyéből, hogy elpusztítsa a te földedet, és a te városid elpusztíttassanak, hogy senki azokban ne lakjék.”

- Dmitrik, hallod, odafönt... Mintha roppant volna valami.
- Képzeldsz, asszony. „Ennekokáért öltözzetek zsákba, sírjátok és jajgassatok...”

- Talán mégis, százados elvtárs?
 - A francba, hadnagy! Múltkor két katonám esett el, hárman megsebesültek, azok meg a végén agyonlőtték magukat a bunkerjokban, a rohadtak... Gránátot előkészíteni! Sidorov, tartsd a kutyát!

- Dmitrik, miért hallgattál el? Félek. Hallasz valamit?
- Csak a szél, Jevdoha, a Kopasz-hegy felől. Ne félj semmit. Add a kezed...

FORDÍTOTTA MISLEY PÁL

Időm Gombrowiczsal: szeptember

EÖRSI ISTVÁN

Első bejegyzés

Írországi naplójegyzet július 26-áról: „A *Guardian*ban vagy az *Independent*ben olvastam két héttel ezelőtt, hogy egy apa, akinek leányát egy fiatal ember megölte, ítélethirdetés után dührohamot kapott a tárgyalóteremben: »Húsz évre biztonságba helyezték előlem!« – üvöltötte. Eszembe jut Kleist egyik novellája, a *Findling*. Ebben egy kereskedő a nevelt fiát öli meg, aki csalárdul kiforgatta vagyonából, majd kis híján a feleségét is elcsábította aljas trükkök segítségével. A vatikáni törvényszék halálra ítéli a gyilkost, de a kivégzést háromszor is elhalasztják, mert az elítéltek a Vatikán büntetésvégrehajtási szabályai szerint előbb gyónnia kellene, de erre nem hajlandó. Ha ugyanis gyónna, akkor esetleg a mennyországba kerülne, ő azonban a pokolba kívánkozik, hogy ott újból megölhesse nevelt fiát, aki nem pusztán egy halált érdemel. A jelenlegi angol történet dióhéjban: egy tizenhét éves lány előnyös állásajánlatot kap telefonon. Szépen felöltözik, elmegy a találkozóra, és nem tér vissza. Hulláját két hét múlva találják meg egy szaros mezőn vagy szemételepen. Feltűnő jelenség lehetett, mert egy taxis felírta a kocsi rendszámát, amelybe beszállt. Egy járókelőnek szintén feltűnt a pár, ő is feljegyezte a rendszámot. Így bukott le a tettes. Angliában nincs halálbüntetés. Az apa, aki úgy érezte, hogy csak a férfi pusztulása állíthatja helyre a megsértett világrendet, teljes szívéből izgult, hogy ne ítéljék el a gyilkost, vagy legalább kapjon enyhe büntetést, hogy minél előbb végezhesen vele. Kleist realizmusa a legvalószínűbb történetekben a legerősebb, mert ezekben a kivételt a törvény rangjára emeli.” E feljegyzéshez hozzábiggyesztettem még: „Megírni a történetet novellában. Az igazságszolgáltatás alkalmatlansága. A szenvedély igaza és közveszélyes mivolta. A szépség kiszolgáltatottsága.” Másnap Derrybe (az angolok és angolpártiak szóhasználatára szerint Londonderrybe) értem: „Drótakadályok, útelzárások, a bástyasétány miattuk járhatatlan, őrtornyok, őrk, hermetikusan lezárható körzetek, a kettéosztott város (protestáns – katolikus), berlini fal nélkül. Híd közepén páncélautó, két katona előtte, szelektív igazoltatás, a páncélautó mögött géppisztolyos katona. – Ahogy feltört bennem a gyűlölet. Angol demokrácia. Lord Carrington Szarajevóban közvetít – miért nem Derryben?” Derry, majd Belfast iszonyú képei, amelyek szemléletesen bizonyították, hogy a demokrácia összefér a brutális erőszakkal, kiszorították belőlem a megölt lány történetét. Csak most találtam rá, véletlenül, ahogy felcáptam füzetemet.

A sztori egyébként bizonyításra sem szorulóan autentikus. Vagyis nincs szüksége irodalmi feldolgozásra ahhoz, hogy megdöbbenjen. Sőt az irodalmi feldolgozás feltehetően elvenne a hitelességéből, anekdotisztikussá kerekítené, vagy mélyértelművé stilizálná a büntényt és a bosszúvá-

gyat. Kleist úrrá lett anyagán, mert végetes személyisége azonosult a bosszú szellemével, olyannyira, hogy kívül tarthatta magát a történeten, beérhette azzal, hogy a dolgok magukért beszéljenek. Szenvedélyektől túlfűtött novellája így kelthet objektív hatást.

Második bejegyzés

Gombrowicz – 1956-ot írunk – nagy csomag lengyelhoni folyóiratot kapott Párizsból, és tanácstalanság fogta el. Hemzsegtek bennük az események, amelyekről nem tudott, a célzások, amelyeket nem értett, a követhetetlen viták és az ismeretlen vitázók. A nagy halom nyomtatott papírral birkózva egyetlen autentikus szöveget sem talált, sem hosszú távú szellemi munkára berendezkedett szerzőt. Az a benyomása támadt, hogy az otthoniak nem élték át az életüket. 1939 óta – amióta elhagyta országából – két nagy történelmi tapasztalaton vergődtek keresztül: a háborún és a forradalmon. Csakhogy a háború borzalma nem élhető át: vannak az iszonyatnak megemészthetetlen dózisa. Proust a maga grófiaiból többet aknázott ki, mint a lengyel irodalom Auschwitzból, hiszen „négy millió meggyilkolt zsidó – ez Himalája”. „Kínos a kontraszt a véres húshegyek és a hozzájuk fűzött banális kommentárok között.” Gombrowicz megállapítja, hogy a krematóriumok maró füstje a lengyel írók ábrázolásában „az új diktatúra tömjénfüstjévé változott át”, miközben Kolima füstjéről nem esett szó. De ha a lengyelek a háborúból legfeljebb azt élték át, hogy ez a maga teljes iszonyatában átélhetetlen, akkor becsületesebben jártak volna el, ha görcsös erőfeszítések helyett inkább azt a kérdést feszegetik, hogy miért nem birkóznak meg ezzel az élménnyel. Lesújtó véleményét fejtegetve észébe jut persze, hogy ő maga Buenos Aires kávéházaiban ücsörögve tizedannyit sem szenvedett, mint honfitársai, így hát inkább alázatot kellene éreznie, mint „hideg megvetést, mely olyan erős bennem, hogy el sem titkolhatom ebben a naplóban, amelyben nemigen szeretnék hazudni”. E megvetés abból a felismerésből fakad, hogy legyengült az otthoniak létezése, korábbi énjük megszűnt, újra pedig nem tettek szert, csak valami homályos, elmosódott, félkész, embriónális egzisztenciára. „Lenni – ez csakugyan minimális követelmény, amelyet a lengyel értelmiséggel, a lengyel tudattal szemben támasztok.”

A háború végére a lengyelek kiürültek, és ebbe az ürességbe ömlött bele a marxizmus. Ezért a forradalmat sem élték át, mert nem voltak abban az állapotban, hogy átéljenek bármit is. A marxizmus nem a saját erejéből, szellemi ellenállásokat legyőzve terjedt el Lengyelországban, hanem kényszer eredményeképpen, „ahogy egy ketrecet ráborítanak elkábított madarakra, ahogy ruhát húznak egy meztelen testre”. A ketrecben azután lehetetlenné vált

minden vita a forradalommal. A provinciális lengyel irodalmi hagyomány nem készíthette fel a lelkeket arra, hogy szembeszálljanak Marxszal, ezért „intellektuális feyverek, szilárd erkölcsi meggyőződés nélkül, magukra hagyatva, erőltetnül elutasították inkább, semhogy felvegyék vele a harcot”. Így állt elő az a paradox helyzet, hogy individualizmuson edződött nyugat-európai országokban, például Franciaországban és Olaszországban a marxizmust sokkal mélyebben élték át, mint Lengyelországban, ahol ez csupán társadalmi rendszerré válhatott, miközben a lengyeliség továbbra is a világ legkevésbé marxista nemzetei közé sorolható.

Mindez mutatis mutandis érvényes a térség valamennyi országára. A forradalom motorja mindenütt a szovjet hadsereg jelenléte, nem pedig a tömegek akarata volt. A gyér számú spontán forradalmi mozgalmakat – például a földfogaló parasztek akcióit – a kommunista párt az egy ideig még létező polgári pártokkal karöltve fojtotta el. A kommunista pártok a maguk felülről lefelé építkező, importált hierarchiájával e forradalmak belső természetének pontos tükröképei voltak.

Magyarországon a Gombrowicz vázolta üresség a totális vereség érzéséből táplálkozott. Földrajzi okokból, továbbá a Horthy-korszak politikai vezető rétegének tehetetlensége folytán Magyarország maradt Hitler utolsó szövetségese, így aztán remény sem nyílt arra, hogy a demokratikus fejlődést célul kitűző kormányzat megmaradjon azoknak a Trianonban elcsatolt magyar lakosok területének legalább egy részét, amelyet a Horthy-rendszer Hitler segítségével visszahódíthatott. A trianoni szerződés igazságtalansága és az ezt követő huszonöt éves irredenta uszítás egyaránt megterhelte a lelkeket, és ez a kettős terhet az új rendszernek már a kezdet kezdetén viselnie kellett. Ehhez járult, hogy Magyarországon – Lengyelországgal ellentétben – nem volt számottevő antifasiszta mozgalom, se gettózadási, se varsói felkelés, se demokratikus kormányzat Angliában, se jelentékeny kommunista ellenállás. Még a nyilas uralom is szilárdan állt a lábán, a küszöbönálló vereség sem ingatta meg, mert a német hadseregen kívül a lakosság egy része, továbbá a katonaság, a rendőrség és a csendőrség kielégítően támogatta. Így teremtődött meg a specifikus magyar üresség, melyet a szegény, a méltóságkeresés, a múltstilizálás és a jóvátétel vágya színezett át, gomolygó gőzök, képlékenyek és illékonyak.

A megszálló szovjet hadsereg véget vetett a fasiszmusnak és a háborúnak, de az üresség tartalmas betöltését nem segítette elő. Gyilkolt, fosztogatott, maga alá teperte a nőket, s végül felszabadítói szerepkörének fittyet hányva megszállóvá lényegült át. Mindennek ellenére a lakosság egy része – nem csak a fiatalok, és nem is csak a Budapesten életben maradt zsidó származású polgárság, mely életét köszönhette a Vörös Hadseregnek – önnön ürességét forradalmi tartalmakkal akarta megtölteni. Ebben segítettek az 1945-öt követő évek perdöntő eseményei. Földet osztottak a félféudális Magyarországon, megkezdtek egy munkások és parasztek sorából származó, új fajta értelmiség kinevelését, államosították a nagyüzemeket. Ezeknek a folyamatoknak a tartalma forradalmi volt, noha adminisztratív úton, parancsra hajtották végre őket. Mire kialakult az egypártrendszer, sokan hittük, hogy új tartalmaktól duzzadunk, a marxizmus, vagy amit annak hittünk, vagy valamiféle népi

romantikával paprikázott vörösbe játszó forradalmiság megváltott bennünket az ürességtől.

Ez a hit azonban többnyire nem volt autentikus, Gombrowicz kifejezésével élve nem az élet mély átéléséből, hanem valamiféle akarásból táplálkozott. Már 1956-ban kiderült, hogy a marxizmus teljességre törő szemléletmódja a magát marxistának vélő értelmiségnek is csak töredék részét hatja át. A forradalom baloldali volt ugyan, mert a hangadó pártok, a munkástanácsok és a lakosság egyéb spontán szervezetei – a magán- és az állami tulajdont egyaránt elutasítva – a termelőeszközök köztulajdonának biztosítására törekedtek. Ideológiai értelemben azonban hihetetlen sokrétűség uralkodott, ki-ki a maga zöldségével gazdagította a közös forradalmi levest. A Kádár-rendszerben a családított és rezignált értelmiség túlnyomó többsége depolitizálódott, esztétizálódott, az örök értékek vagy a szakismeretek sáncaiba vonult vissza. Harcát a marxizmussal most sem vívta meg (hanem közönyössé vált iránta), miközben a rendszernek évtizedeken át olykor távolságtartó, olykor készsleges partnerévé vált. De az uralmon lévők sem éltek autentikus életet. Még a régi kommunisták is eltávolodtak a marxizmustól, mely számukra a hatalomgyakorlásnak a mi geopolitikai zónánkban megkövetelt alibijévé hígult, de a fordulattal járó konfliktusokat elhárították maguktól, langyosan, vacakul sodródtak a napi követelmények áramlatában. Az 1989-ben beköszöntő új fordulattal, melyet ismét nem a közfelháborodás, hanem a világpolitikai körülmények kegyelme kényszerített ki, egy felkészületlen lakosság és egy velejéig ösztintelen értelmiség nézett szembe (tisztelet persze a kivételeknek). Ennek az értelmiségnek harminc éven át elemi érdeke volt, hogy ne lássa át a helyzetét, ezért az új szituációban nyaktörő lelki-szellemi-világnézeti akrobatikára vállalkozott. *Tiszta múlt kft*-ket alapított, elvtelen véd- és dacszövegeteket kötött. A szabadság szokatlan levegőjében rehabilitálódtak, sőt kormányképessé váltak még olyan pozíciók és magatartásmódok is, amelyeknek legkésőbb 1945-ben végleg le kellett volna tűnniük. Mindezek a folyamatok többnyire „homályos, elmosódott, félkész, embrionális” lelkekben zajlottak le, olyasfajta legyöngült létezés eredményeképpen, amilyen Gombrowiczból már az Úr 1956-ik évében „hideg megvetést” váltott ki.

Harmadik bejegyzés

Vége megjelent a német összkiadásban a *Transz-Atlantik* című regény függelékeként Gombrowicz botrányos pamfletje, *A költők ellen* (1951), melyet a *Naplóban* is emleget, esztétapukkasztó éllel. Összefoglalom legfontosabb állításait.*

Megvallom: Gombrowicz leírása a költészetből élők – költők, költészetkritikusok – zárt és mesterkéltséggel világáról megegyezik a tapasztalataimmal. A versmondók népes táborát is ide sorolnám. Túlnyomó többségük természetellenesen megváltoztatja – rezegtet, búgatty – a hangját, az élő nyelvtől idegen, liturgikus hangúlyokat iktat be, arcán áhítat ömlik el, szemét kidüleszti, mintha anygalt látna átsuhanni a szobán. Ebben a magatartásban testet ölt e szféra önértékelése, kvázi-vallásos önimádata, amely Gombrowiczot pamfletje megírására sarkallta.

Maga a pamflet – mint a legtöbb olyan mű, mely magá-

* Mégsem foglalom össze, mert ebben a számban a teljes pamflet olvasható.

nyosan ront neki szentségszámba menő, általánosan elfogadott előítéleteknek – igazságait nem mindig igazságosan formulázza meg. Miloszhoz hasonlóan, aki azon melegében válaszolt rá, úgy vélem, hogy a költészet nem azonosítható a „tisztá költészettel”, melyet – akárcsak Milosz – „a szellemi eltévelyedések kategóriájába” sorolok. De azzal már egyetértek, hogy a legnagyobb lírikusok művében is fellelhető valamiféle lírából merített, líraiságra törő lírai pátoz, melyet nem az ihlet tárgya, hanem maga a költészet ihletett. Ezért a valóságos – tehát nem filológiai, irodalomtörténeti, könyvtártudományi – halhatatlanság, mint Lukács György szokta volt mondani, egy-két tucat versből táplálkozik, kivéve – mint szintén Lukács mondogatta – „kivéve John Keatset, aki organikusan nem tudott rossz verset írni”. Természetesen a nagy lírikusok tehetsége folyton-folyvást kiütözik kevésbé sikerült műveikben is, és ezek szaporíthatják tudásunkat a költőről és érvényes műveiről. A költői életművek többsége ennek ellenére utánzás, a líra utánzása általában, továbbá azoknak a várakozásoknak a kielégítése, amelyet a költészet és a szóban forgó költő költészete beavatott körökben ébresztett vagy ébresztetni vélt. Ezt a tényállást százhusz évvel Gombrowicz előtt Heine is felismerte, aki az *Új versek* írása közben első kötetére, a *Dalok Könyvére* célozva megjegyezte, hogy lírája bajba került, mert már nem verseket ír, hanem Heine-verseket. Az önkritikát stílusváltás követte.

Gombrowicz vitairatának ugropontja a cukorhasonlat. A költészet cukrot kínál ebédre, csakhogy a cukor kizárólag más anyagokkal (például kávéval) keverve élvezhető. Ez a hasonlat a lényegét szemlélteti. A költői technika kimunkáltsága és elterjedtsége folytán költők roppant tömege képes arra, hogy ha nem is jó, de legalább hibátlan verset állítson elő. A Gombrowicz által pompásan leírt nyelvi-stiláris-érzelmi beszűkülés eredményeképpen a sakk-komputerek mintájára költő-komputereket is konstruálhatnának speciális képzettségű szakemberek. Az elektronikus úton előállított versek semmivel sem volnának rosszabbak vagy kevésbé hibátlanok, mint a hagyományos úton produkált lírai alkotások miriádjai. Úgy viszonyulnának ezekhez, mint szacharin a cukorhoz: kevesebbtől is megcsömörölnénk.

De ha a cukorhasonlatot csak a tiszta költészetre vonatkoztatom, akkor válaszolnom kell arra a kérdésre, hogy mit produkál valójában a költészet. „Verseket” – mondhatnám, de ha megelégednék ezzel a felelettel, akkor kiiktatnám a minőség szempontját a líra birodalmából. Márpedig abban egyetértek Gombrowiczsal, hogy a legtöbb vers kultikus aktus eredménye, a költő a költészet pamlagán önnemzéses alapon teherbe ejti magát, majd sugárzó fejű doktorok „Ah! Ah!” álmekódásának keresztüzében a fényre rángatja férfias buzgalma gyümölcsét, és a legkerekebb fejű, legálmélkodóbb doktoroknak még azt is megmutatja, hogy honnan jön a vers. A költészet legfőbb produktuma nem a vers, hanem egy ennél összehasonlíthatatlanul ritkább portéka, melynek rút neve költői én. Ha kimondjuk Shelley, Baudelaire vagy Ady nevét, egy személyt idézünk meg, aki egyes verseitől szinte függetlenül él bennünk. Ez a személy azokból a termékeny, egyszeri pillanatokból áll össze, amikor egy összecserélhetetlen valaki csak rá jellemző viszonyba kerül olyasvalamivel, ami közérdeklődésre tarthat számot. (Magától értetődőnek tartom, hogy a szóban forgó személy legbenső én-

ének alkotóelemei közé tartoznak azok a képességek is, amelyekkel az adott egyszeri pillanatot megeleveníti.) Az ilyen költő tehát nem egyszerűen magát fejezi ki, hanem a specifikus viszonyt, amelyet a világ dolgaival kiépít – lírai cukra feloldódik a dolgok kávéjában. Együtt vizsgálható csak meg, hogy milyen a kávé, mik és milyenek a dolgok, és hogy milyen módon hatják át egymást.

A létezés és a személyiség általános legyengülése a költészetet abba az állapotba hozta, hogy szinte maradéktalanul illik rá Gombrowicz leírása. „A következő években jó alaposan meg kell erőltetnetek magatokat, hogy a féllétezésből eljussatok a létezésig, és még nem biztos, hogy sikerül-e ez nektek” – ez az 1956-ban megfogalmazott intelem a lengyeleknek szól. Ma, harminchat évvel később, érvényes a térség valamennyi országára. A pártállamok zordabb és lágyabb diktatúrái a „konszenzus” nevében eltagadták vagy karomtalanították az életünket átszövő konfliktusokat. A külsődleges alkalmazkodás kínját, amelyet teljesen nem lehetett megúszni, az értelmiség többsége változókéony mértékű lelki-szellemi alkalmazkodással csillapította. Ez tartotta össze a belterjes, egymásnak élő és író, egymás elismerésében fürdőző költői világot, amelyről Gombrowicz olyan ékesszólón visolygott. Az e világon kívüleső konfliktusok már csak azért sem zavarhatták e lírai tenyészet anyagcseréjét, mert ezeket költőietleneknek nyilvánították. Így két legyet ütöttek egy csapással. Elhárították maguktól a kényelmetlen konfliktusokat, és a marxista esztétika elvárásaival antipolitikusan szembeszegülve ellenzékinek éreztették magukat kockázat nélkül. Aki saját maga vagy a világ számára külön is demonstrálni akarta, hogy ő bizony nem alkalmazkodik, az alkoholista lett vagy külön, esetleg a biztonság kedvéért mindkettő egyszerre.

A kapitalista országokban uralkodó szellemi-erkölcsi légkör sem kedvez az erőteljes személyiségek kialakulásának. A legkönnyebben ez a politika terepén figyelhető meg. Akik a pénzt adják, azok biztonságot akarnak, és nincs nagyobb bizonytalansági tényező, mint egy valóban jelentékeny személyiség hatalmi pozícióban. Olyan emberek kellene, akik – mint például Bush, Kohl vagy Major – az átlagosnál ékesszólóbban személyesítik meg az átlagot. A felvetődő konfliktusokat – bevándorlás, természet-szenyeződés stb. – ártatlanabbaknak tüntetik fel, mint amilyenek valójában, vagy dramatizálják, de hamis irányban. A hidegháború vége titkolhatóan tanácsalansággal tölti el őket. Diadalmi dalba kezdenek, de hangjuk kibicsaklik: nincs szellőzoberendezésük a kénközság ellen, mely az elszabadult nacionalizmusok poklából árad, és nincs többé a Gonosz Birodalma, mely eltakarhatná világunk alapvető ellentmondását, azt, hogy atomfegyverekkel védett, finom civilizációnkat kizsaratol, éhes népek gyűrüje veszi körül, az emberiség egyre türelmetlenebb négyötöde. A vezető politikusok eget ostromló jelentéktelensége kijózanító fényt vet a lakosságra is, amely rendre megválasztja őket. A kellemes, halogató taktikázást választják meg velük, a konfliktustalanított szabványlétezést. Ez az atmoszféra művészetellenes, de kedvez a finom lelkek hermetikusan világának, mely a lapos hétköznapok fölött tudhatja magát, toronymagasan.

Hadd térjek vissza a cukorhasonlathoz. A hatvanas években valamikor lefordítottam Brecht nálunk még tilalmas versét, *A megoldást*. Ez méltó

költői válasz volt az 1953-as júniusi felkelés hivatalos értékelésére, amely szerint „a nép elvesztette a kormány bizalmát”. Brecht felveszi a kesztyűt: „... nem volna egyszerűbb, ha a kormány / feloszlatná a népet, / és újat választana?” Ezek a sorok felülmúlhatatlan erővel fejezik ki minden kommunista kormányzat legfőbb dilemmáját: mit csináljunk a néppel, ha nem kér a számára kötelezően előírt boldogságból? Fordításomat felolvastam Csoóri Sándornak, aki nagyot nevetett, majd megjegyezte: „Pompás szöveg, de persze nem vers.” – „Akkor nevezd uborkasalátának” – válaszoltam. Csoóri egyike volt annak a nagyon kevés magyar költőnek, aki publicisztikájában és politikai akciókban is nyíltan elutasította a Kádár-rendszert, de költészetének székesegyházába a politikát 1956 után nem engedte be. Elsősorban rá gondolva írtam meg, részben talán idézett beszélgetésünk hatására, *Kritika helyett* című versemet:

*Ha a csataterék virágát egy szórakozott tehén bezabálja,
megkezdődik a nemi tevékenység költői átfogalmazása.*

*Valószínűtlen madarak kóvályognak a szeszű égen,
s haláltojsaikat eldugják a költők divatos fővegében.*

Csoóri ítélete, a „persze nem vers”, mely Brecht általa is élvezett igazságát a létezés alacsonyabb régióiba utalta, annak a – Thomas Mann némelyest elcsépeelt kifejezésével élve – „hatalomvéde bensőségnek” a szellemében fogant, amelyet a Kádár-korszak legkiválóbb költői kevés kivétellel* élveztek. A késői Brecht a maga költői anyagát képek,

* Kivétel gyanánt Petri Györgyöt említtem meg név szerint.

hasonlatok, metaforák – vagyis a cukor – halmazása helyett az életünket átható ellentmondások nyers felmutatásával teszi szemléletessé. Legsikerültebb versei azzal a kétségbeeséssel és humoros felismeréssel ajándékoznak meg bennünket, hogy a valóság és elképzeléseink, lehetőségeink és vágyaink, szándékainak és eredményeink összebékíthetetlenek. Ilyen felismerésekre azonban sem a versolvasók szűk, sem a költők népes tábora nem vágyott, anyagukat tehát a költészet cukra eleve nem járhatta át.

(Zárójelben jegyzem meg: a „jó, de persze nem vers”-szerű ítéletek az én verseimet is sújtották nemegyszer, többnyire éppen a sikerültebbeket. Ez sok keserűséget okozott nekem, olyannyira, hogy olykor a meg nem értett költő pózában „térdre hullottam önmagam előtt”. Szerencsémre mindmáig érnek hasonló bírálatok, vagyis elegendő időm volt arra, hogy eltűnjek az okokon. Miért fogadjon be egy olyan közeg, amelyet én teljes tisztelettel elutasítok? Nem várt ajándéknak tekinthetem, ha néhány verses szövegemet még a költői költők és kritikusok is jónak ítélik.)

Brecht példájával egyébként Milosz érveléséhez szeretnék adaleket szolgáltatni. A költészet nem feltétlenül tiszta, a költő nem feltétlenül szolgálja hivatásának és a saját stílusának, és a költői pátosz olyan anyagokat is görgethet magával, amelyek kívül esnek a költészet zárt világán. A késői Brecht-nél frissebb példa erre a fiatal Ginsberg, akinek egyik poémája, az *Üvöltés* nagyszabású nemzedékregegynt rejt magában, másik poémája, a *Kaddis* pedig családregényt. Roppant életanyag kavargó a hosszú verssorokban, tények, történések, sorsok, kataklizmák. A cukor az élet prózáját járja át, és közben megkeseredik. Ettől a folyamattól Gombrowicz sem fordul el közönyösen. Azt vallja, hogy a költészet tőle sem idegen, „ha más, prózai ele-

Ö V A L A T T

„Ez magyarellenes.” MÁRTON LÁSZLÓ

Ez tömönlat.

Ez hülyeség.

Iskolás gyermekek mondanak efféle, ha nyelvtanból felelnek, vagy ha szünetben kint szaladgálnak a folyosón. Ám az idézőjelbe tett kijelentés nem gyermekszájából, hanem egy országgyűlési képviselő szájából hangzott el, s egy nyilatkozat részeként jelent meg; ennek megfelelően minden gyermeki romlatlanságot nélkülöz. A képviselő az úgynevezett „Mikó Imre Kör” perzekúciós programját hirdette meg, majd engedelmet kért az újságírótól, hogy egy példát (szó szerint: „egy konkrétumot”) mondjon. Az újságíró szemében bizonyára felcsillant a beleegyezés, mert a képviselő ajkai közül máris kibukik a konkrétum: Spiró György neve. A képviselő azt állítja, hogy Spiró „nemrégiben írt egy verset”, ennek ő felfigyelt egy fél mondatára, amely a fönt idézett kijelentés megtételére sarkallta: „Ez magyarellenes.” A tömönlatból sugárzó nemes indulat és elmélyült intelligencia azt diktálná, hogy itt érjen véget a nyilatkozat, s mindenki néma révületben várja, míg megnyílik a föld; csakhogy a képviselő, vérbeli politikus lévén, mindjárt egy éppoly konkrét, amilyen konstruktív javaslattal is előhozakodik. „S ő most [mármint Spiró] a szolnoki színház megválasztott igazgatója. Ha ennek [!] a nemzetnek egészséges

magyarságtudata lenne, akkor ez az ember legfeljebb egy kis, alternatív színházat vezethetne.”*

Ez az eszmefuttatás oly maradéktalanul, oly tömören és vegytisztán tartalmazza korszakunk egyik jellegzetes mentalitását, mint sóbálvány a sót; ezért, úgy vélem, messzemenő tanulságokkal fog jutalmazni bennünket, ha közelebből szemügyre vesszük. Mindenekelőtt az derül ki belőle, hogy a képviselő nem akarja eltörölni a föld színéről a magyarellenes magyar színiigazgatókat, nem akar – egyelőre – törvényeket hozni ellenük, csupán „kis, alternatív” színházakat szeretne ajándékozni nekik. Legfeljebb. Nagybácska színházak vezetésétől a képviselő akkor is megkímélné a magyarellenesek majdani listájára felkerülőket, ha történetesen az erre illetékes testület megválasztja őket. A képviselő szerint a színiigazgatás legitimációs forrása nem a helyi önkormányzat döntése, nem is a szakma tekintélyes képviselőinek véleménye vagy a színházlátogatók tetszése, még csak nem is a kulturális kormányzat kegye (mint az ántivilágban volt) – hanem kizárólag az oszthatatlan nemzettest, amelynek állítólagos akarata a feljelentői társaskör van hivatva kinyilatkoztatni. Persze, ez a szép álom csak akkor valósulna meg – mintha maga a képviselő sem hinne maradéktalanul benne –, „ha ennek a nemzetnek egészséges magyarságtudata lenne”. Kérdés: még me-

*Ha a képviselőnek egészséges magyar nyelvérzéke volna, akkor legfeljebb az általa vezetett kis, alternatív mondatokat nevezné magyarellenesnek. (M. L.)

mekkel vegyül", mint Shakespeare drámáiban vagy Dosztojevszkij és Pascal prózájában. Nem érthető, hogy miért ítéli a versköltsézetet eleve alkalmatlannak a vegyülék létrehozására.

Másik modern példaként Ernst Jandl említ meg, akit pedig látszólag telibe talál Gombrowicz pamfletje. Élete „teljes odaadás a költészet iránt”, hivatásának rabszolgája ő. Bár költészetének nagy részében struktúrákat kutat, nem érvényes rá Gombrowicz legsúlyosabb szemrehányása, az, hogy a költő struccként homokba dugja fejét a valóság elől. Jandlnál a struktúrák minduntalan étellel telnek meg, háborús zajokkal és zörejjel, a szociálisan vagy szellemileg reménytelenül lecsúszott emberi lények tökéletlen beszéd- és gondolatörmelékeivel, az egyformásítás roppant nyomása ellen küzdő, magára hagyott személyiség magányos küzdelmével:

*ich will nicht sein
so wie ihr mich wollt
ich will nicht ihr sein
so wie ihr mich wollt
ich will nicht sein wie ihr
so wie ihr mich wollt stb.*

Szembeszökő, hogy ez az „én”, amelyet Jandl egyszótagos szavakkal, az „ihr” névmás elhelyezésének, a hangsúlyoknak és a szórendnek a váltogatásával, zárt grammatikai struktúrában védelmez a brutális külvilággal szemben, mennyire hasonlít ahhoz a gyémántkemény „én”-hez, amelyet Gombrowicz négyeszeres ismétlésben naplója élére plántált. Ennek az „én”-nek tulajdonítom, hogy Jandl, a stílusok és stílusoktatás bolondja mégsem válik saját stílu-

sának rabszolgájává, mint annyi jelentékenynek tartott költő, hanem megőrzi szuverenitását vele szemben. Nem is egy, hanem több stílusa van, és mihelyt az egyik lehetőségeit feltárta, újabbak kutatásába fog.

Brecht, Ginsberg és Jandl példájával azt szerettem volna érzékeltetni, hogy Gombrowicz a maga népszerűtlen, magányos igazságát a túlzásig fokozta. Nem bajlódott kivételekkel, hiszen a szabályt kellett egy egész világ ellenében megfogalmaznia. Naplójában talál elismerő szavakat költőkre, például Goethe-re, Baudelaire-re vagy Heinére, akik a vereség romantikáját megszépítő erényes, hazafias, ájtatos lengyel költésszel szemben a személyiség bajnokai, vagyis azé a princípiumé, amelyből minden művészet táplálkozik.

Néhány kiegészítő megjegyzés a fenti témához. A költészet becsülete merőben költői eszközökkel is helyreállítható. Hadd érzékeltessem ezt Heine példájával. A *Romantikus iskola* című tanulmányában körülbelül úgy ítélte meg a korabeli német költészetet, ahogy Gombrowicz a lengyel lírát. Múltszépítés, modernséget elutasító katolicizmus, hígagyú, provinciális hazafiaság, sehohsem létezett középkori eszmények imádata, csalogányos és rózsás metaforakincs a közös költészet kelléktárából, melynek még személyes tartalomra sincs szüksége ahhoz, hogy dúsán tenyesszen. Heine magát is a romantikus iskola tanítványának vallotta, mindenesetre olyanoknak, aki felcseperedve eltárgyalta tanítómesterét. Ezt nem csak teoretikusan cselekedte meg, hanem a költészet nádpálciájával is:

lyik nemzetnek lehet egészséges magyarságtudata? Lehet, hogy a világ minden nemzetének egészséges magyarságtudata van, csak a magyarságnak van beteges magyarságtudata? Még elgondolni is borzalmas.

További kérdés: vajon hol húzódik a határ a „kis, alternatív” színház és a nagy, konzervatív színház között? Százhusz férőhelyes színház még szabad lenne magyarellenes direktornak vezetnie? De kétszáz férőhelyeset már nem? S mi az, hogy alternatív? (Már csak azért is, hogy ki lehessen találni az ellentétét!) Az alternatív szó tudomásom szerint azt jelenti, hogy két lehetőséget megengedő; alternatív tehát az a színház, amelynek két játszóhelye van. Eszerint magyarellenes színgazgatónak oda lehet adni a budapesti Nemzeti Színházat, hiszen az a Várszínház miatt messzemenően alternatív (feltéve, hogy egyszerre 120 nézőnél több nem teszi be a lábát); viszont például az RS 9-et csakis magyarbarát színgazgató kaphatja meg. Ám ez esetben tisztázandó, hogy a magyarbarátok csak idegen nemzetiségűek (angolok, franciák, románok stb.) lehetnek-e, vagy esetleg magyarokat is ki lehet nevezni magyarbarátoknak.

Elképzelhető persze az is, hogy a képviselő alternatív színházon mindössze az előadásmód újszerű, kísérletező felfogását, vagy a műsorpolitika radikálisát érti. (Ez persze magyartalan és értelmetlen, de kicsire nem adunk.) Ha így áll a dolog, akkor stíluszerető, markáns előadásokat kizárólag magyarellenes direktorok irányítása alatt lehet létrehozni, ugyanez vonatkozik a végig gondolt, intenzíven konzervatív előadásokra is (ilyen volt például a Csirkefej a Katona

József Színházban, amely – csodálkozék a képviselő! – történetesen Spiró műve); ellenben a klisészerűség, a közléstény semmitmondás egyöntetű dicsősége a magyarbarát (vagy magyarellenes-ellenes?) színgazgatóknak jutna.

Esetleg ki lehetne jelölni a világ drámairodalmában a magyarelleneseknek egy külön rezervátumot: Genet, Ghelderode és Weöres darabjait kizárólag magyarellenes igazgatók tűzhetnek műsorra kis, alternatív színházukban, a többit meg a többiek. Érdemes volna elgondolkozni Shakespeare életművének felosztásán is: a magyarellenesek megkapják a színműveket és a tragédiákat, az unmagyarellenesek (filoszittyák?) pedig a vígjátékokat és a királydrámákat, sőt ráadásképpen a szonettek is. Ennyit az alternatív színházról. Egyéb értelmezéseit nem ismerem; azt pedig elképzelhetetlen tartom, hogy a képviselő maga sem tudja, mit beszél.

Mindaz persze még csak az elemzés külső köre, a képviselő elmegyümmölcésének még csak a héját bontogatjuk. Azt mondja: Spiró György nemrégiben írt egy verset. Mi értendő azon, hogy nemrégiben? A szóban forgó vers majdnem tíz éve keletkezett, és hat éve jelent meg. Amennyiben a képviselőt egy cseppkőbarlangból szalajtották, ahol ő volt az ügyeletes sztalagnit, akkor ez valóban nem túl nagy idő (ellentétben egy szabadságvesztését töltő elítéllettel, akinek erről nyilván más a véleménye); mégis meggondolandó, hogy amikor a képviselő a kezdődő perzekúciót példákkal akarja megindokolni, nem jut eszébe semmi egyéb, mint egy évvel ezelőtt nyugvóponttra jutott ügy.

És itt ismét előtölköszik néhány kérdés. Például: vannak-e

A parton állt a kisasszony,
sőhajtott réveteg.
Félénk szívét az alkony
pírja hatotta meg.
Kisasszony, miért is ámul?
Ez régi színdarab.
Elöl lemegy, de hátul
visszajön majd a nap.

A közhellyé és pózzá laposodott természetimádat, a német romantikának érzélgős hadjárata a polgárosodás ellen a valóság nyelvére lefordítva épp olyan nevetségessé válik, mint Brecht idézett versében a tényekkel szembesített kommunista észjárás. Az első szakaszban Heine megmutatja, hogy ő is képes arra, amire a tisztelt kollégái, szájába veszi az elviselhetetlenül édes cukrot, lenyeli, majd a második szakaszban alul kibocsátja, és orruk-szemünk elé tárja, mi lett belőle. Gombrowicz nem vette tekintetbe, hogy a költészet épp olyan alkalmas a kiürült lírai rítusok leleplezésére, mint a pamflet.

A hányszor V. ügyvédnök itt Berlinben, ahol ezt a fejezetet írom, megment egy vietnami vagy török menekültet a kitoloncolástól (és ezzel az átnevelő táborból, kínzástól, esetleg kivégzéstől is), eszembe jut, hogy milyen megalapozatlan a művészet világát körülvevő társadalmi megbecsülés. Még azok is felnéznek ránk, és megtiszteltetésnek tekintik kézsorításunkat, akik egy sorunkat sem olvasták. (Így persze könnyű...) Amikor

egy pesti orvos fiam arcidegéről leoperált egy daganatot, úgy, hogy még az ideg sem sérült meg, ugyanez az érzés fogott el. Ha V. az egyik perre nem készül fel kielégítően, ha az orvos egy tizedmillimétert téved, mert éjjel nem aludt eleget, emberi sorsok dőlnek romba. Ha viszont én rontok el egy hasonlatot vagy rímet, abból az égvilágon senkinek sem lesz baja.

Egyetemista koromban, 1952-ben a nyári szünet egy részét az épülő Sztálinvárosban töltöttem. Kubikoltam a roppant hőségben, a föld agyagos volt, az élelem pocskék, a norma teljesíthetetlen. Mivel rendszerhű költeményeimért három hónappal korábban József Attila-díjjal tüntettek ki, brigádvezetői minőségben túrtam a földet. Beszottjtajm – akiket velem ellentétben nem a lelkesedés, hanem a szegénység hozott Sztálinvárosba – pénzt akartak keresni. Én viszont hű maradtam a kommunista morálhoz, és nem járultam hozzá ahhoz, hogy kijátsszuk a normákat, mint a többi brigád, noha tudtam, hogy tisztességes úton még szétrongyolt ruháink árát sem keressük meg. Azt is tudtam, hogy nekem könnyű becsületesnek maradnom, mert a szüleim eltartanak. Elcsigázva, éhesen, a többiek gyűlöletének kereszttüzeiben gondoltam először arra, hogy a kubikos munkája nehezebb, mint a költőé, és hogy semmi sem indokolja azt a különleges áhítatot, amely a művészet szféráját körülveszi. Úgy éreztem, hogy normális tevékenységemnek, a versírásnak valójában nincs realitása, különösképpen a kubikoláshoz képest. Normális életembe visszatérve persze elfojtottam ezt a felismerésemet, de nem teljesen. Többször is előbukkant pályafutásom során, utoljára egy hete, amikor Gombrowicz fejtegetéseit olvastam a költők, kritikusai és tisztelőik térdreborult, zárt világaról.

a magyarellenességnek fokozatai? Ha igen, mi számít inkább: a magyarellenes szándék vagy a magyarellenes következmény? Amennyiben a magyarellenség csak a magyarság egy részét (régio, társadalmi réteg, felekezet, etnikai csoport) veszi célba, vajon ezt a képviselőnk miként óhajtja elbírálni? Vannak-e a magyarellenességnek műfaji vagy formai megkötöttségei? Mennyivel súlyosabb eset egy magyarellenes szonett, mint mondjuk egy magyarellenes madrigálvers? Van-e a magyarellenségnek mint üldözendő megnyilvánulásnak elévülési ideje? Lehet-e rá bocsánatot nyerni, s ha igen, hogyan és kitől? Vagy esetleg elég egy feljelentés – bárkitől, bárhonnét jöjjön is –, hogy semmivé tegye évek megfeszített munkáját, a tehetség legfényesebb megnyilvánulásait, sőt adott esetben a szellem által hitelesített erkölcsi helytállást is?

Egyáltalán: mi az, hogy magyarellenes? És mi a kérdés pusztá felvetésének erkölcsi konzekvenciája? Végül pedig: feltéve, hogy van magyarellenség, feltéve, hogy ez Magyarországon komoly társadalmi veszélyt jelent, feltéve, hogy a magyarországi magyar magyarellenség mindenekelőtt úgynevezett „megnyilvánulásokban” érhető tetten (nem pedig hibás döntésekben vagy rosszhiszemű politikai kezdeményezésekben), feltéve, hogy a „belső ellenség” (milyen zamatos kifejezés) a magyar írástudók között keresendő, feltéve, hogy Spiró a versével együtt magyarellenes: vajon ki használja föl ezt a néhány sort magyarellenes propaganda céljaira? Vajon a szerző, aki nem számolva a következményekkel, egyszer átengedte írását egy néhány száz példányos folyóiratnak, vagy azok, akik a szerző beleegyezése nélkül, tiltakozásával nem törődve igyekez-

nek egy nagyobb versciklusból önkényesen kiragadott vers önkényesen kiragadott néhány kitételét minél szélesebb körben ismertté tenni?

Ideje volna a képviselőnk felvilágosítani, hogy nincsenek magyarellenes versek, csak rossz versek és jó versek vannak. Ezenkívül vannak uszítások és gyalázkodások, ám ezek kívülről esnek a magyar irodalomban zajló kultúrharc lövészárkain; rendészeti kérdésnek tekintendők. Azt sem ártana értésére adni a képviselőnek, hogy Spiró nem lírikus; működése a legnagyobb rosszakarattal sem ítéhető meg az említett vers alapján. Van Spirónak két-három regénye és tíz-húsz drámája; nem is rosszak, higgye el a képviselőnk. Vagy inkább győződjék meg róla. Biztos vagyok benne, hogy némi beható szöveg-olvasás után egy vagy két fokkal árnyaltabb lenne Spiróról alkotott képe.

Ennek híján arra kell gondolnom, hogy a képviselőnk közvetlen összefüggést lát a sok évvel ezelőtti versírás és a jelenlegi színiigazgatói pozíció között. Azt mondja: „Ez magyarellenes.” Azt egy árva szóval sem állítja, hogy Spiró nem jó színiigazgató; ez a kérdés őt szemlátomást nem érdeklí. Azt pedig végképp valószínűtlennek tartom, hogy bokros teendő közepette végignézett volna Szolnokon akár egyetlen előadást is. Mindez majdhogynem rendben is van; én csak azt furcsállom, hogy a képviselőnk, amennyiben Spirót magyarellenes költőnek tartja, miért a színházból, miért nem a költészetből akarja kitiltani? Olyan rejtély ez, amelynek nyitját még csak nem is gyaníthatom.

Azt azonban gyanítom, hogy az Erdélyi Múzeum Egylet

Luxusautóját a jómódú ifjú nemi szerve meghosszabbításának tekinti. Ahogy lassítva kiszól a hölgynek, ahogy kinyitja az ajtót, feldereng az intim összefüggés.

A költők – közülük is főként a sorsüldözöttek – a verset használják arra, amire autóját a jómódú ifjú. Mivel a költői tevékenységet a szertartások és misztériumok légköre övezi, mindig akad egy hölgyréteg, mely a verset szerzőstül fogadná be, mégpedig nemcsak a fülével. A költők egy része épít erre. Például G. sikertelen szerelmi ostrom közben szalvétára firkantja a nevét: „Tedd el, ez valamikor vagyont ér majd” – és folytatja az ostromot.

G. gőgje olyan érmén pompázik, melynek másik oldalán ez olvasható: SZERÉNYSÉG. Aki jártas költői körökben, tapasztalhatja, hogy a báberkoszorus fők többnyire hamis szerénységbe burkolóznak, nem magukat, hanem egymást dicsérik, az adott dicsérettel visszaigazolván a kapottakat. „Az efféle szerénységnek nincs helye az irodalomban” – írja Naplójában Gombrowicz. A dőlő és a becsvágy az írás motorja. Nem takargatni kell őket, hanem „nyíltan megvallani. Akkor civilizálhatók.”

Gombrowicz költészet-kritikájával harmonizál Ingeborg Bachmann lírai elnémulása

életének utolsó éveiben. Bachmann mind elviselhetetlenebbnek tekintette „a kontrasztot a véres húshegyek és a hozzájuk fűzött banális kommentárok között”. A költészet szavait alkalmatlannak ítélte arra, hogy kifejezze velük a világ borzalmát. Így kezdődik utolsó verse, a *Semmi nyencséget*:

Már semmi sem tetszik nekem.

Staffrozzak ki
egy metaforát
mandulavirággal?
a szintaxist feszítsem fel
egy fényeffektusra?
Ki törné szét koponyáját
ilyen fölösleges dolgokon –

Azok a szavak
tanítottak belátásra
amelyek itt vannak
(a legalacsonyabb osztály számára)

Éhség
Szégyen
Könnyek
és
Sötétség.

Élete utolsó hat évéből egyetlen verssor sem maradt ránk. Logikus sors: a költő, aki hivatását fölöslegesnek tekintti, meggyullad ágyában, feltehetően kábult állapotban. Lesújtó véleményét a költészetről önmagára vonatkoztatta

alapítója, Erdély egyik legkiválóbb fia, gróf Mikó Imre, ha váratlanul feltámadna halottaiból, s látná, hogy kik és miféle céllal próbálnak a vállára felkapaszkodni, csak a vállát rándítaná. De azt nagyon. Mikó – nevének meghurcolóival ellentétben – pontosan tudta, hogy az ország építése, a hagyományok életben tartása és a nemzeti kultúra gazdagítása feltételezik egymást. Az ő munkássága éppen annak az élő hagyománynak (törzsközösség és befogadás szintézisének, polgári öntudatnak és nagyralátó nemzettudatnak) képezi szerves részét, amelyet a szélsőségek mögött felsejlő terror és az elburjánzó paternalizmus megpróbál szétrombolni. „Létünk nyelvünkötől, ez irodalmunktól függ” – Mikó így vélekedik. A nevet viselő kör tagjai nem így vélekednek. Márpedig akár tetszik, akár nem: az az ember, aki drámaíróként és színgazgatóként maradandó munkát végez, lényegesen közelebb áll a reformkor nagyjaihoz és a nemzeti hagyományok fősodrához, mint a feljelentések gyártói és terjesztői.

Ez utóbbiaknak csak azt tudom ajánlani, hogy magyarellenség miatt sürgősen jelentsék fel a magyar költészet összes nagyjait. Kezdjék Kölcsyvel, aki a Hymnuszban jóformán végig a magyar nemzet bűneit eszeteli, s a Zrínyi második énekében kimondja, hogy a kétségkívül bekövetkező nemzethalál után „sebb arcot ölt e föld kies határa”. Ne kíméljék Berzsenyit, aki Bethlenről és Rákócziról kegyeltséért kijelentéseket tesz; ne mulasszák el megapostni Vörösmartyt, aki szerint a haza „neve szégyen, neve átok”. Okvetlenül jelentsék fel Adyt, akit már néhány ki nem tűnő kortársa is feljelentett magyarellenség miatt; törjenek pálcát Vajda János felett; Arany

se érezhesse magát teljes biztonságban. Mégis, a legkíméletlenebb üldözést Petőfi Sándor érdemli, aki Nagyváradban című versét így fejezi be:

„Isten, küldd e helóta népre
Földed legszörnyűbb zsamokát,
Hadd kapjon érdeme díjába'
Kezére bilincset, nyakába
Jármot, hátára kancsukát!”

Azt hiszem, ehhez a szó szoros értelmében égbekiáltóan magyarellenes vershez képest Spiró verse a lehető legszelidebb elbánást érdemli. Talán nem is az a kérdés, hogy lehet-e Spiró színgazgató; inkább azt kellene eldönteni, vajon lehet-e Petőfi Sándor vándorszínművész, vagy csupán egy kis, alternatív forradalom géniusza.

Ehhez képest már nem is túlzottan érdekes, hogy kiről mit mond a képviselő. A magyar irodalom helyzete Magyarországon mindinkább hasonlítani kezd a határainkon túli magyar kisebbségek helyzetéhez. Esélyeink és fenyegetettségünk egyaránt ebből a beszorítottságból fakadnak, amely kedvező esetben akár sűrítettesség is lehet. A kisebbségi helyzet sok rejtett alkotói energiát mozgósíthat, és növelheti a teljesítmény tétjét; ám ha az írók nem tudják áttörni az irodalomra ismét rádermedő kollektivitás új korlátait, úgy múltunkkal, előzményeinkkel, szellemi őseinkkel és éthoszunkkal együtt fogunk elsüllyedni – sőt hamarabb és véglegesebben válunk múlt idővé, mint ők. Ez azonban – akár remény, akár veszély – kívül esik a képviselő látóhatárán.

végletes következetességgel. Gombrowiczot könyörtelen felismerései józanabb belátásra bírták. Ha a hullahegyek nem ábrázolhatók művészi, akkor fogalmazzuk meg éppen ezt a tehetetlenségünket, vagy összpontosítsunk arra, ami nem követel tőlünk kompromisszumot, ahogy Proust tette a maga grófiaival. Ha négymillió elgázosított ember borzalomhimalájája előtt meg kell hátrálnia a művészetnek, akkor forduljon az egyéni sorsok felé. Talán mégis meg lehetne próbálkozni azzal az egyszeri iszonyattal, amelyet a szép, fiatal lány élt át, aki csinosan felöltözött, megindult egy állásajánlat nyomán, és egy szaros mezőn végezte, vagy valami szeméttelenen.

É

vekkkel ezelőtt Jan Kott szemléletesen beszámolt egy nemzetközi Shakespeare-konferenciáról. Közel ezer Shakespeare-kutató sereglett New Yorkba a világ minden tájáról, elvégre Shakespeare már éppolyan önálló iparág, mint mondjuk az adótanácsadás, jelentékeny számú értelmiséginek ad kenyeret még ínséges időkben is. Az összejövetel csúcspontjának a harmadik, vagyis az utolsó nap ama pillanata ígérkezett, amikor Borges argentin író, az élő halhatatlan előadja nézeteit angol kollégájáról, a halott halhatatlanról. Bontatlan volt a csend a szűfolt teremben, amikor bevezették, és a mikrofon elé navigálták a félvak agastyánt. Ez nekilátott, de gyöngé volt a hangja, vagy neheze esett az artikuláció, vagy a mikrofon mellé beszélt, így hát a közönség csak azt hallotta, hogy „ssss”, „sksz”, „ssksz”, „kssszp”, „sss”, „sskszprrr”, „sksszprrr” egy fél órán keresztül. Amikor a szónok elhallgatott, kitört, és perceként át tombolt a tapsvihár. Ez a szcénna is eszembe jutott, miközben Gombrowicz pamfletjét olvastam, fejtegetéseit a teljes odaadásról, az ájtatos térdre-hullásról a költészet struccmadara előtt.

Negyedik bejegyzés

(Két berlini Gombrowicz-anekdota)

Minap kisebb társaságban együtt vacsoráztam Andrzej Wirth lengyel irodalomtörténésszel, fordítóval, színházi szakemberrel. Amikor megemlítettem neki, hogy Gombrowiczsal foglalkozom, a következő történettel ajándékozott meg:

Már emigráns volt, és éppen Nyugat-Berlinben tartózkodott, amikor Gombrowicz 1963-ban Ford-öszöntődíjas-ként befutott ide. Wirth mindenképp meg akart ismerkedni vele. Gombrowicznak nem volt telefonja, ezért Wirth, barátai biztatására, úgy döntött, hogy beállít hozzá valamikor késő délelőtt. Az elhatározást tett követte. Hohenzollern-damm, sötét kapualj, sötét lépcsőház, földszint vagy félemelet, már nem tudom. Wirth csönget a lakásajtón, csend. Fülét az ajtónak szorítja, csend. Csönget újra, vár egy ideig, majd reményt veszve néhány sort firkant egy papírra, majd becsúsztatná a cédulát az ajtó alatt. Az ajtórezen villanyfény szűrődik ki. Félig tolja csak be a cédulát, vár, a cédula kúszni kezd befelé, eltűnik. Újra vár egy öröklétig („vagyis tíz másodpercig” – kotyogok közbe), egyszerre kitérül az ajtó, ott áll vele szemben Gombrowicz elegáns hálókabátban, és köszönés helyett ráförmed lengyelül: „Miért nem tíz évvel korábban jött?”

Két nap múlva elmeséltem ezt az anekdotát egy berlini újságírónak, akiről véletlenül tudtam, hogy a diákmozgalom idején, és nyilván az ezt megelőző években is maoista volt, a legmegszállottabbak közül való. Történetemet mosollyal nyugtázta, és egy másik anekdotával viszonzta.

1963-ban a fiatal nyugat-berlini értelmiség nagy részéhez hasonlóan lakóközösségben élt. Egyik lakótársa ismerte Gombrowiczot, és megbeszélte vele, hogy megmutatja neki a falat. Velük tartott újságíró ismerősöm is. Autóba szálltak, és már a fal közelébe értek, amikor Gombrowicz hisztérikusan tombolni kezdett, azonnal álljanak meg, engedjék kiszállni, érti, mire megy ki a játék, át akarják hurcolni a keleti oldalra. Nem volt mit tenni, megálltak, Gombrowicz kipattant az autóból, és gyors léptekkel megindult visszafelé. Újságíró ismerősöm, aki már rég nem maoista, nevetve fejezte be történetét, nekem a hátam borsózdott. Sejtteni véltem, hogy milyen radikális, világmegváltó zöldségeket hordhatott össze a kocsiban, milyen terror-szlogeneket és erőszak-rabulisztikát. Gombrowicz sokfajta külön, kiegyensúlyozatlan, örült fiatallembert látott Argentínában, az ő vonzásukban élt, de egy jó házból való nyugat-berlini sztálinista, hosiminhista, guevarista, trockista vagy maoista fiatalember tébolyára nem lehetett felkészülve. Szemléltem újságíró ismerősöm kerek, jóindulatú derűjét. „Magadon röhögsz” – gondoltam, de nem mondtam neki. Beszélgetésünkre véletlenül a hajdankori határátkelőhely, a Checkpoint Charlie tözsomszedságában került sor, egy szerkesztőségi szobában. Amikor kiléptem az utcára, körülnéztem, hátha megpillanthatom még a menekülő Gombrowicz hátát.

A költők ellen

WITOLD GOMBROWICZ

Tapintatosabb lenne nem megzavarni a nekünk maradt csekély áhítat egyik jámbor változatát. Míg szinte mindent kétségbe vontunk, a Költészet és a Költők kultuszát ma is ápoljuk; és talán ez az egyetlen Istenség, amelyet nem áttallunk nagy pompával, mély meghajlásokkal, fennkölt hangon magasztalni... Ah, ah, Shelley! Ah, ah, Slowacki! Ah, a Költő szava, a Költő küldetése, a Költő lelke! Nekem azonban bele kell kötnöm ebbe az imádságba és, amennyire tőlem telik, össze kell zavarnom ezt a rituálét... egyszerűen ama elementáris düh nevében, amelyet minden stílushiba, minden hamisság, a valóságtól való mindennemű menekülés kelt bennünk. S mivel különösen fennkölt, már-már égi magasságokban lebegő művészeti ággal készülök hadakozni, vigyáznom kell, nehogy elszálljak, mint egy léggömb, ne veszítsem el a szilárd talajt a lábam alól.

E karcolat alaptétele, hogy *ti. szinte senki sem szereti a verseket, és a verses költészet világa fikatív és hamis*, feltehetően épp olyan merésznek, mint amilyen komolytalannak látszik. Én viszont most ideálok elétek és kijelentem, hogy nekem egyáltalán nem tetszenek a versek, sőt untatnak. Azt mondanátok erre, nyomorult tudatlan vagyok? De hisz' régóta gyakorlom magam a művészetben és a nyelvre sem teljesen idegen tőlem. És kedvenc érveket sem vehetitek be ellenem, nem mondhatjátok, hogy nincs költői érzékem, mert éppen hogy van, nem is kevés – csak hogy előttem a költészet nem versekben, hanem más, prózaibb elemekkel keveredve mutatkozik meg, például Shakespeare drámáiban, Dosztojevszkij és Pascal prózájában, vagy egyszerűen egy hétköznapi naplemente alkalmából, amikor reszketek, mint más halandók. Akkor miért untat és gyötör az a „tisza költészetnek” nevezett gyógyszerkivonat, különösen ha verses formában jelenik meg? Miért nem bírom elviselni ezt a monoton, szüntelenül fennkölt éneket, miért altat el a ritmus és a rím, miért pont a költők nyelvét találom a legkevésbé érdekesnek minden lehetséges nyelv közül, miért oly kevésbé csábító számomra ez a Szépség és miért nem ismerek semmi más stílust, ami hitványabb és neveltebb lenne annál, ahogy a Költők beszélnek önmagukról és költészetükről?

De talán hajlamos lennék valamiféle különleges fogartékosságot tulajdonítani magamnak e tekintetben... ha nem lettek volna bizonyos kísérletek... tudományos kísérletek... Átokverte művész-Bacon! Azt ajánlom, soha ne akarjátok átvinni ezeket a tapasztalatokat a művészet területére, mert ezt nem viseli el a művészet – és minden róla

Az itt következő – Eörsi István e számunkban közölt naplórészletében is említett – három írás Czesław Miłosz: *Zaczynając od moich ulic* című kötetében jelent meg 1985-ben (Instytut Literacki, Párizs, 91–114. oldal). Witold Gombrowicz pamfletjének *Przećiw poetom* az eredeti címe.

szóló szavakat csak akkor állja meg a helyét, ha senki sem olyan indiszkrét, hogy utánanézzon, mennyiben fedí a valóságot. Érdekes dolgokat tudhatnánk meg, ha például azt kezdenénk vizsgálni, hogy egy Bach-rajongó rajonghat-e egyáltalán Bachért, azaz mennyire képes bármit is felfogni a zenéből és Bachból. Tán nem esett meg velem (annak ellenére, hogy a „Boci, boci, tarkát” se tudom lepötyögni a zongorán), hogy két koncertet is adtam, nem minden siker nélkül – a koncertek abból álltak, hogy klimpfrozni kezdtem a klavíron összeviszva, előre biztosítván magamnak a tapsot néhány szakértőtől, akiket beavattam a cselbe, és előre közöltem, hogy modern darabot fogok játszani? Micsoda szerencse, hogy azok, akik Valéry fennkölt modorában értekeznek a művészetről, nem alacsonyodnak le ilyen szembesítésekhez. Aki erről az oldalról közelíti meg a mi esztétikai Misénkét, könnyűszerrel felfedezheti, hogy pontosan ez, a látszólagos Érettség birodalma az emberiség legéretlenebb játszótere, ahol diadalt ül a blöff, a misztifikáció, a sznobizmus, a hamisság és az ostobaság. Jó kis agytorna lesz merev gondolkodásunk számára, ha elképzeljük időnként magát Paul Valéryt mint az Éretlenség káplánját, mint mezítláb, rövidgatyás papot.

Aztán a következő kísérleteket végeztem el: összekevertem különböző mondatokat vagy mondatrészeket egy adott költő verseiből, abszurd költeményt építettem fel így, és felolvastam odaadó hívei körében mint a látnok új művét – a hívek általános elragadtatása közepette; vagy alaposan kifaggattam őket egyik-másik poéma megjelenése alkalmából, és megállapítottam, hogy a „hívek” még csak végig sem olvasták. Akkor hát hogy is van ez? Ennyire rajongani és még csak végig sem olvasni? Ilyen élvezetet találni a „költői szó matematikai pontosságában”, de nem venni észre a pontosság durva összezavarását? Ennyi bölcselkedés, ennyi szónoklat e témáról, gyönyörködni bizonyos finomságokban, árnyalatokban, s ugyanakkor ilyen súlyos, elementáris bűnöket követni el? Természetesen minden ilyen kísérletet heves tiltakozások és nagy sértődések követték, a hívek megesküdték mindenre, ami szent, hogy nem így van... hiszen... de ez csak a Tapasztalat kemény falára hányt borsó volt.

Igy hát a következő dilemmával kellett szembenéznem: emberek ezrei írnak verseket; százezrek imádják ezt a Költészetet; rendkívüli géniuszok fejezték ki magukat versben; ősidők óta tisztelik a Költőket – s szemben a dicsőség hegyormával ott állok én, azt gyanítván, hogy a költői mise teljes ürességben zajlik. Ó, ha nem tudnék eljátszani ezzel a helyzettel, biztosan rettenetesen megrémülnék!

Ennek ellenére ezek a tapasztalataim mégiscsak lelket öntöttek belém és már bátrabban kezdtem keresni a választ arra a kínzó kérdésre, hogy miért nincs ínyemre a tiszta költészet. Miért? Nem ugyanazért, amiért a cukor sincs ínyemre tiszta állapotában? A cukor arra való, hogy édesítse a kávé, nem pedig arra, hogy kanállal, tányérból egyik, mint a kását. A tiszta, vereses költészetben a t ú l z á s gyötör; túl sok költészet, túl sok költői szó, túl sok metafora, túl sok szublimáció és végül túlzott sűrítés, megtisztítván minden költőietlen elemről: vegytani anyaghoz lesz hasonló a vers.

Az ének nagyon ünnepélyes megnyilvánulási forma... De ím, a századok során sokasodnak a dalnokok – akik dalolva kénytelenek felvenni a dalnok viselkedésmódját – és ez az idő múlásával egyre merevebb lesz. És az egyik dalnok hergeli a másikat, az egyik egyre jobban belehajszolja a másikat abba, hogy rendíthetetlenül befeleledkezék az énekbe, hah, már nem a tömegnek énekelnek, már egymásnak énekelnek; és a dalnokok között az állandó vetélkedés, az ének szüntelen tökéletesítése közepette felépül a piramis, melynek csúcsa az eget éri és amelyet lentől, a földről csodálunk, fennhordva az orunkat. Ami a próza pillanatnyi felröppenése volt, programmá, rendszerré, szakmává lett – és ma olyan Költőnek lenni, mint mémóknak vagy orvosnak. Ijesztő méreteket öltött a vers, és már nem mi irányítjuk, hanem az irányít minket. Rabok lettek a Költők – és olyan lényként határozhatnánk meg a Költőt, aki már nem fejezheti ki magát, mert a Verset kell kifejeznie.

Pedig aligha lehet fontosabb feladat a művészetben, mint pontosan ez: kifejezni magunkat. Soha nem szabad szem elől tévesztenünk azt az igazságot, hogy minden stílus, minden meghatározott viselkedésmód kizárás útján alakul ki és alapjában véve elszegényedés. Ezért soha nem szabad megengednünk, hogy bármilyen viselkedésmód is túlságosan leszűkítse lehetőségeinket, pecek legyen a szájban – ha pedig olyan mesterkéltyű, sőt, szinte keresett viselkedésmódról van szó, amilyen a „dalnoké”, akkor különösen elővigyázatosnak kell lennünk. De mi, eddig legalábbis, ami a művészetet illeti, sokkal több időt és fáradságot szenteltünk annak, hogy tökéletesítsük magunkat ebben vagy abban a stílusban, ilyen vagy olyan viselkedésmódban, mint annak, hogy megőrizzük ezekkel szemben belső szuverenitásunkat és szabadságunkat, hogy megfelelő viszonyt alakítsunk ki önmagunk és viselkedésünk között. Úgy látszik, számunkra a forma önmagában is érték, függetlenül attól, hogy mennyiben gazdagít vagy szegényít minket. Belefeleledkezvén tökéletesítjük a művészetet, de kevéssé foglalkoztat az a kérdés, milyen mértékben örzött meg bármiféle kapcsolatot velünk. Ápoljuk a Költészetet, nem törődve azzal, hogy ami szép, az nem feltétlen „emberarcú”. Ha tehát azt akarjuk, hogy a kultúra ne veszítse el minden kapcsolatát az emberi egyénnel, akkor időnként félbe kell szakítanunk szorgos alkotómunkánkat és ellenőriznünk kell, hogy kifejez-e minket az alkotásunk.

A humanizmusnak két ellentétes típusa létezik: az egyik, amelyet vallásosnak nevezhetnénk, arra törekszik, hogy térdre boruljon az ember az emberi kultúra műve előtt, arra kényszerít, hogy magasztaljuk és tiszteljük, mondjuk a Zenét vagy a Költészetet vagy az Államot vagy az Istenséget; de a másik, szellemünk engedetlenebb áramlata vissza akarja szerezni az ember szuverenitását és függetleníteni akarja eme Istenektől és Múzsáktól, melyek végül is az ő, az ember teremtményei. Ez utóbbi esetben a

„művészet” szó kisbetűvel írandó. És kétség nem férhet ahhoz, hogy az a stílus, amely képes átfogni mindkét tendenciát, teljesebb, hitelesebb és pontosabban tükrözi ellentmondásos természetünket, mint az a stílus, amely elvakult konokossággal csak érzéseink egyik végétét fejezi ki. De minden művész közül talán a költők azok, akik a leginkább térdre borulnak – és imádkoznak – *par excellence* és *ex professio* papok ők, a Költészet pedig e felfogás szerint egyszerűen celebrálássá válik. Pontosan ez a kizárólagosság okozza azt, hogy a költők stílusa és viselkedésmódja olyan drasztikusan fogyatékos, hiányosságait nem pótolja semmi.

Beszéljünk még egy pillanatig a stílusról. Azt mondtuk, hogy a művészek ki kell fejeznie magát. De kifejezvé magát arra is ügyelnie kell, hogy beszédmódja egyezzen a világban elfoglalt helyével, nemcsak az ő és a világ, hanem a világ és az ő viszonyát is meg kell határoznia. Ha gyáva létemre heroikus hangot ütök meg, stílushibát véték. De ha úgy fejezem ki magam, mintha mindenki tisztelne és szeretne, míg a valóságban az emberek nem becsülnék és nem kedvelnek, akkor is stílushibát véték. Ha tehát tisztában akarunk lenni a világban elfoglalt helyünkkel, nem kerülhetjük el a konfrontációt más, a miénktől különböző valóságokkal. Annak az embernek, aki kizárólag a hozzá hasonló emberekkel való érintkezések során alakult ki, aki kizárólag saját környezete terméke, szűkösebb, rosszabb lesz a stílusa, mint annak, aki különféle közegeket és embereket ismert meg. Így hát a költőkben nemcsak ájtatosságuk zavar, az, hogy minden kompenzáció nélkül teljes mértékben átadják magukat a Költészetnek, hanem a valósággal szemben folytatott struccpolitikájuk is: védekeznek a valóság ellen, látni vagy elismerni sem akarják, szándékosan hozzák magukat bódult állapotba, ami nem erő, hanem gyengeség.

A költők tán nem a költőknek alkotnak? Nem csak híveket keresnek, azaz ugyanolyan embereket, mint ők maguk? Ezek a versek nem csak egy bizonyos szűk csoport elmeszüleményei? Nem hermetikusak? Természetesen nem azt vetem a szemükre, hogy „nehézek” – nem várom el, hogy „mindenki számára érthető módon” írjanak, sem azt, hogy vonuljanak vissza fatornyos szülőfalujukba. Ez annyit jelentene, mintha azt várnám, hogy önként mondjanak le legfőbb értékeikről, a tudatosságról, az értelemről, a nagyfokú érzékenységről, az életről és a világról szerzett mélyebb tudásról azért, hogy süllyedjenek le az átlagszínvonalra – ő, nem, soha nem egyeznek bele ebbe, semmiféle művészet, amit tisztelnek! Aki értelmes, finom, emelkedett és mély, annak értelmesen és finoman és mélyen kell megszólalnia, az agyafúrtnak agyafúrt módon kell beszélnie – hiszen létezik felsőbbrendűség és nem azért létezik, hogy alább adja. Nem baj hát, hogy a mai versek nem érthetőek bárki számára, az a baj, hogy azonos világok, azonos emberek egyoldalú, belterjes érintkezéséből születtek. Hiszen én is író vagyok, kitartóan védem a saját színvonalamat – ugyanakkor (azért emlitem ezt, nehogy azzal vádoljanak, hogy ugyanaizt művelem, amit támadok) műveim egy pillanatra sem feledkeznek meg arról, hogy az én kisvilágomon kívül még más világok is léteznek. És ha nem is a népek fók, mégiscsak úgy fók, mint aki veszélyeztetett a néptől, vagy függ a néptől vagy a nép által teremtett. Soha eszembe sem jutott vol-

na, hogy felvegyem az érett „művész”, „író”, az elismert alkotó pózát; épphogy a művészjelölt szerepében lépek fel, olyan vagyok, aki csak szeretne érett lenni – szüntelen, elkeseredett harcot folytatok mindennel, ami hátráltat fejlődésben. A művészetem pedig nem velem rokon emberek csoportjával való érintkezésből, hanem épp az ellenséghez képest, az ellenséggel való érintkezésből alakult ki.

Bezzeg a költők! Helytállhat-e a költő verse, ha nem költőbarát, hanem ellenség, antipoéta kezébe kerül? Mint minden más közleménynek, a versnek is úgy kell fogantatnia és megvalósulnia, hogy ne hozzon szegényt alkotójára, még akkor sem, ha nem nyerheti el senki tetszését. Sőt mi több, a vers akkor sem hozhat szegényt alkotójára, ha magának az alkotónak sem tetszik. Mivelhogy egyik költő sem kizárólag költő, és minden költőben él egy nem költő, aki nem énekel, és aki nem szereti az éneket... az ember pedig valami tágabb dolog, mint a költő. De az ugyanazon vallás hívei közt született stílus meghal, ha nem hívők tömegével találkozik; képtelen megvédeni magát vagy harcolni; képtelen a valódi életre; szűkös stílus az ilyen.

Engedjétek meg, hogy bemutassam nektek a következő jelenetet... Képzeljük el, hogy egy tíz-húsz fős társaságban feláll egy ember és énekelni kezd. Az ének a hallgatóság nagy részét untatja; de a dalnok ezt nem akarja tudomásul venni; úgy viselkedik, mintha elragadtatást keltene; elvárja, hogy mindenki térdre boruljon e Szépség előtt, látnoki szerepe feltétlen elismerését követeli; és bár senki nem tulajdonít énekének komolyabb jelentőséget, olyan képet vág, mintha a szava döntő fontosságú lenne a világ számára, eltöltve a Költői Hivatásba vetett hittel villámokat szór, mennydörög, zajong, őrjöng az ürességben; s mi több, nem akarja bevallani az embereknek és önmagának sem, hogy ez az ének még őt magát is untatja, gyötri, kínozza – hiszen nem szabadon fejezi ki magát, nem természetesen, nem is közvetlenül, csak a más költőktől örökölt formában, amely forma már rég elvesztette kapcsolatát a közvetlen emberi érzékeléssel; és íme, nemcsak megszólaltatja a Költészetet, de rajong is a Költészetért; Költő lévén a Költő nagyságát hirdeti; nemcsak elvárja, hogy mások térdre boruljanak előtte, ő maga is térdre borul saját maga előtt. Nem mondható el az ilyen emberről, hogy túl nagy terhet vett a vállára? Nemcsak hisz a költészet hatalmában, de rá is kényszeríti magát erre a hitre, nemcsak feláldozza magát másoknak, de rá is kényszeríti őket, hogy ezt az isteni adományt mint az ostyát vegyék magukhoz. Ilyen hermetikus lelkiállapotban hol keletkezhet valamiféle rés, amelyen át behatolhatna kívülről az élet? Pedig itt nem valami harmadrangú dalnokról van szó, nem, ez a leghíresebb, legjobb költőkre is igaz.

Ha a költő képes lenne mániának vagy szertartásnak tekinteni énekét, ha úgy énekelne, mint akinek m u s z á j énekelnie, bár tudja, hogy ürességben énekel... Ha a büszkén hangzó „én, a Költő” helyett képes lenne szegyenkezve vagy aggódva... sőt talán undorral kimondani ezeket a szavakat... De nem! A Költőnek muszáj magasztalnia a Költőt!

Hát ez a valósággal szembeni megsemmisítő hatású erőtlenség jellemzi a költők stílusát és magatartását. De az az ember, aki menekül a valóság elől, nem talál támaszt semmiben... az elemek játékszerévé válik. Attól a pillanattól

kezdve, amikor a költők szem elől tévesztették a konkrét emberi lényt, tekintetüket pedig az absztrakt Költészetre függesztették, már nem állíthatta meg őket semmi az abszurd szakadékába hajló lejtőn. Burjánzani kezdett minden önmagától. Mindent fölzáblt a zabolátlanná vált metafora, oly mértékben kitombolta magát, hogy ma már nincs semmi más a versekben, csak metafora. Rituális lett a nyelv – azok a „rózsák”, azok a „napnyugták”, „epekedések” vagy „fájdalmak”, melyeknek egykorvolt valami frissességük, üres hangzássá koptak a túlzott használat következtében – ugyanez vonatkozik a korszerűbb „szemaforokra” vagy „spirálokra” is. A nyelv beszűkülését a stílus beszűkülése kíséri, ami oda vezetett, hogy a mai versek tucatsnyinál alig több megszentelt „élményt” ragoznak szűkös szókincsük tolatkodó kombinációiban. S ahogy a Beszűkülés egyre Szűkítettebb lett, úgy vált a zabolátlan Szépség egyre Szébbé, a Mély Mélyebbé, a Nemes Lélek Nemesebbé, a Tisztaság Tisztábbá. Míg egyrészt a fékevesztett vers gigantikus poémává fújta tel magát (hasonló lett azokhoz az őserdőkhöz, amelyekben igazából csak egy-két felfedező kutató igazodik el), másrészt megindult a koncentrálódás, ami már túl szintetikus és homeopatikussá mértékeket ért el. A rettentő beavatottság grimaszával kezdték átadni magukat mindenféle találmányoknak és kísérleteknek – és ezt az unalmas orgiát, ismétlem, nem állíthatja meg semmi. Mert ez nem az ember művészete az ember számára, hanem csak oltár előtt végzett szertartás. És tíz vers közül legalább egyet a Költői Szó Hatalma magasztalásának vagy a Költői Hivatás dicsőítésének szentelnek.

Egyezzünk meg abban, hogy ezek a betegségek, nyavalyák nemcsak a költőkre jellemzőek. A prózában is nagy pusztítást végzett ez a vallásos beállítottság, és ha olyan műveket veszünk, mint például a *Vergilius halála* Brochtól, vagy az *Ulysses*, vagy Kafka néhány műve, akkor hasonló érzésünk támad – e művek „kiválósága” és „nagysága” üres térben valósul meg, azon könyvek közé tartoznak, melyekről mindenki tudja, hogy nagy művek... amelyek valahogy mégis távol állnak tőlünk, hozzáférhetetlenek és ridegek... mert térden állva írták őket, nem az olvasóra, hanem a Művészetre vagy valami más absztrakcióra gondoltak közben. Ez a próza ugyanabból a szellemből született, amely a költőket vezérli, kétség nem férhet hozzá, hogy ez lényéből adódóan „költői próza”.

Ha, mellőzve a műveket, a költők személyével és világával foglalkozunk, amely világot e személyek híveikkel és rajongóikkal együtt teremtenek, még szűkösebbnek és fülledtebbnek találjuk az egészet. A költők nem csak írnak a többi költőnek, magasztalják is egymást, hódolnak is egymásnak. Ez a világ, vagy inkább kisvilág nem sokban különbözik más hermetikus és szakosodott kisvilágoktól: a sakkozók a sakkot tartják az alkotás csúcának, megvan a maguk értékrendje, hasonló áhítattal beszélnek Capablanccáról, mint a költők Mallarméről, és erősítik egymásban saját jelentőségük érzetét. De a sakkozók nem tartanak igényt ilyen univerzális szerepre, és az, amit a sakkozóknak kénytelen-kelletlen elnézünk, a költőknél megbocsáthatatlanná válik. Az elszigeteltség következtében itt minden megnő, és még a közepes költők is apokaliptikussá fújják fel magukat, a jelentéktelen problémák pedig örületes súlyúak lesznek. Elég, ha emlékezetünkbe idézzük, milyen

heves viták folytak az asszonánról, és milyen hangnemből vitatták meg ezt a kérdést – úgy tűnt föl akkoriban, mintha azon múlték az emberiség sorsa, hogy rímelhet-e a „tudok” és a „futok”. Lám, mi történik, ha felülkerekedik az egyetemes szellem a csoportszellem!

A másik, nem kevésbé kompromittáló adat a költők mennyisége. A fentebb említett túlzásokhoz még hozzájárul a látókok túlzott létszáma is. Ezek az ultrademokratisz mennyiségek belülről robbantják szét a nemes és büszke költőerődítményt – és valóban elég mulatságos, amikor együtt látjuk mindnyájukat egy kongresszuson: micsoda tömege ez a kivételes lényeknek! De nem eszményi terep-e azoknak a semmirekellőknek az önmagát az üres térben ünneplő művészet, akik oly lelkesen élnek ki üres személyiségüket a lecsupasztott formák keretében? De azok a költészetről szóló kritikák, cikkek, aforizmák, kisesszék, amelyek a sajtóban olvashatók, azok már tényleg nevelésesek. Egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz – ugyanakkor bombasztikusak és már olyan naivak, gyerekesek, hogy el se hinné az ember, hogy nem érzik a tollforgatók a zsurnalizmus nevelésességét. Ezek a stilszták még nem fogták fel azt, hogy nem szabad költői hangnemből írni a költészetről, és lapjaik látják kárát a költőieskedő fércműveknek. Hasonlóan nevelésesek a szavaltatok, költői versenyek és kiáltványok, de ezt már aligha érdemes részletezni.

Azt hiszem, többé-kevésbé elmagyaráztam, miért nem tud megfogni a verses költészet. És azt is, hogy a költők – akik teljes mértékben átadták magukat a költészetnek és maradéktalanul alárendelték lényüket ennek az Intézménynek, elfeledkeztek a konkrét ember létezéséről és behúnyták szemüket, hogy ne lássák a valóságot – katasztrófális helyzetbe kerültek (évszázadokkal ezelőtt). A diadal látszata ellenére. E ceremónia minden pompája ellenére.

De még vissza kell utasítanom egy bizonyos kifogást.

Csak önként vállalt elvultással lehet magyarázni azt a hallatlan együgyűséget, amellyel a költők védekeznek (pedig általában nem buta, nem naiv emberek), ha belekötnek művészetükbe. Sokan közülük abban a kijelentésben próbálnak mentséget találni, hogy a maguk kedvtelésére írnak verset – mintha nem hazudtolná meg ezt az állítást egész viselkedésük. Olyanok is vannak, akik komolyan gondolják, hogy a népek írnak, és hogy az ő kiagyalt rébuszaik képezik az egyszerű emberek szellemi táplálékát. Merthogy mindnyájan rendíthetetlenül hisznek a költészet társadalmi hatásában, és nehéz lesz felfogniuk, hogyan lehetne őket erről az oldalról támadni. Azt mondják: – Micsoda? Ön kételkednék? Nem látja a tömegeket, amelyek költői estjeinkre járnak? Hány kiadást érnek meg köteteink? Hát a rólunk szóló tanulmányok, cikkek, értekezések? A híres költőknek kijáró csodálat? Pontosan ön nem akarja belátni ezt...

Mit felelek nekik? Hogy mindez – illúzió. Igaz, tömegek járnak a költői estekre, de az is igaz, hogy még a nagyon művelt hallgató sem képes megérteni a költői esten elszavalt verset. Hányszor történt meg velem, hogy ilyen reménytelen üléseken asszisztáltam, ahol egyik verset szavalták a másik után – és mindegyiket legalább háromszor kellett volna elolvasni a legnagyobb figyelemmel, hogy nagyjából ki tudjuk ókumulálni a tartalmát. Ami a kiadásokat illeti, tudjuk jól, hogy ezrével veszik a könyveket, amelyeket soha nem olvasnak el. A költészetről, mint már mond-

tuk, a költők írnak. És a csodálat? Tán nem keltenek még nagyobb érdeklődést a versenylovak – de mi köze ennek a szurkolói vénának, amely fogékonyá tesz minden vetélkedés iránt, mindezekhez az ambíciókhoz – nemzeti és ember ambíciókhoz –, amelyek a versenyeken a mély művészi megrendültséget kísérik?

Mindazonáltal ez a válasz, bár helyes, nem lenne elég. A művészettel való érintkezésünk problémája sokkal mélyebb és nehezebb. És kétség nem férhet ahhoz – legalábbis az én felfogásom szerint nem –, hogy ha egyáltalán meg akarunk valamit érteni ebből, akkor egyszer s mindenkorra szakítanunk kell azzal a súlytalan gondolattal, hogy „a művészet elragadtatást kelt bennünk” és hogy „gyönyörködünk a művészetben”. Nem, a művészet csak bizonyos mértékig kelt elragadtatást, és a gyönyörűségek, melyekben részesít, kétségesek... És lehet-e ez másként, ha egyszer a nagy művészettel való érintkezés nem más, mint az érettebb, tágabb érzelési körű és mélyebb érzésű emberekkel való gyötrelmes nehéz érintkezés. Nem gyönyörködünk – inkább csak próbálunk gyönyörködni... nem értjük... csak próbáljuk megérteni...

Milyen felszínes az a gondolat, melynek kedvéért e bizonyult jelenséget a következő tételre egyszerűsítik le: a művészet gyönyörködött, mert szép. – Milyen sok sznob van... de én nem vagyok sznob, én őszintén bevallom, ha valami nem tetszik nekem – így beszél az együgyű, abban a hiszemben, hogy ezzel minden el van intézve.

De hiszen nagyon is érdekelhetők itt olyan tényezők, melyeknek semmi közük az esztétikához. Azt hiszitek, hogy ha az iskolában nem verik belénk a művészet iránti rajongást, később, felnőtt korunkban akkor is eleve ennyire rajonganánk érte? Azt hiszitek, hogy ha kultúránk szervezete nem erőltetné ránk a művészetet – akkor is ennyire érdekelne minket? Tán nem a mítosz és a kultusz iránti igényünket éljük ki ebben a csodálatban – és a felsőbbrendűt imádva nem válnak mi is magasabbrendűvé? De mindenekelett: „belőlünk” vagy „köztünk” keletkezik a csodálat és az elragadtatás érzése? Ha tapsvihar tör ki egy koncerten, az egyáltalán nem jelenti azt, hogy mindenki el van ragadtatva a tapsolók közül. Egy bátoratlan taps másikat provokál – egymást hergelik –, és végül olyan helyzet alakul ki, hogy mindenkinek alkalmazkodnia kell belsőleg ehhez a kollektív tébolyhoz. Mindenki úgy viselkedik, mintha el lenne ragadtatva, bár „valójában” senki sincs, ennyire legalábbis, elragadtatva.

Hiba lenne hát, számalomra méltó naivitás, ha azt várnánk a verstől vagy bármilyen más műalkotástól, hogy csak úgy egyszerűen a gyönyör forrása legyen az ember számára. És ha ilyen szempontból figyeljük a költők és a rajongóik világát, annak minden abszurd és nevetséges vonását igazoltnak láthatjuk: mert nyilván így kell ennek lennie, az a dolgok természetes rendje, hogy a művészet, akárcsak az általa keltett elragadtatás inkább a csoportszellem műve, mint az egyén közvetlen reakciója legyen.

De nem – nem így van. Még ez a szemlélet sem mentheti fel a költőket, még ez sem varázsolhatja költészetükre az élet és a valóság egészséges pírját. Mert ha még ez is a valóság, ők ennek ellenére, úgy látszik, nem veszik ezt tudomásul. Számukra minden ilyen egyszerűen történik: a *dalnok énekel, a hallgató elragadtatottan hallgatja*. Az biztos,

hogy ha képesek lennének belátni ezeket az igazságokat és levonnák a konzekvenciákat, arra kényszerülnének, hogy radikálisan megváltoztassák magát az énekléshez való viszonyukat. De nyugodtak lehetnek: a költőknél soha nem változik semmi. És ne áltassatok magatokat azzal, hogy, szembesülvén e kollektív hatalmakkal, amelyek meghamisítják egyéni érzékelésünket, az ellenállás akaratát mutatják – legalább annak érdekében, hogy a művészet ne fikció és ceremónia legyen, hanem csakis valódi érintkezés em-

ber és ember között. Nem, ezek a szerzetesek jobbnak látják megalázkodni.

Szerzetesek? Nem arról van szó, hogy ellensége lennék az úristennek vagy számos szerzetesrendjének. De még a vallás is meghal abban a pillanatban, amikor szertartássá alakul át. Bizony, túl könnyen áldozzuk fel létezésünk hitelet és súlyát ezeken az oltárokon.

FORDÍTOTTA PÁLFALVI LAJOS

BIBLIOTEKA

AZ 1992. ÉVI TÉLI SZÁM TARTALMÁBÓL

LEVELEK, VITACIKKEL

ENDREFFY ZOLTÁN: KIS JÁNOS ABORTUSZ-KÖNYVÉRŐL

SZILÁGYI MÁRTON: BAKADUMA

MISKOLCZY AMBRUS: ROMÁNIA, ERDÉLY

FÜLÖP MÁRTA: BÁLINT MIHÁLYRÓL

MAROSI ERNŐ: KUBLER AZ IDŐ FORMÁJÁRÓL

PALA KÁROLY: KIVESÉZETT KLASSZIKUSOK

AGÁRDI PÉTER: HARASZTI KÖNYVE A CENZÚRÁRÓL

BALOG IVÁN AZ ANTISZEMITIZMUSRÓL

CS. GYÍMESI ÉVA: A DRÁMAÍRÓ TÖRTÉNELEM

PETER BURKE: TÖRTÉNÉSZEK ÉS ANTROPOLÓGUSOK

FILMVILÁG

A
F E B R U Á R I S Z Á M Á B Ó L

Mi a magyar (film) most?

„A mai Magyarországnak azért nem fontos a film, mert nem azt akarja megmutatni a világnak, hogy más, mint a többiek, hanem azt, hogy olyan, mint mások.”

Lengyel László: A megőrzés láza.

Új magyar dokumentumfilmekről.

Békés Pál: Én fekete vagyok, te meg fehér: Malcolm X.

„Halálos ágyán a Történelem a Médiát nevezte ki általános örököséül. A hírt a média röppentette világgá.” — Spike Lee új filmjének bemutatójáról.

Zsarnoki mozi.

Földényi F. László: Felhőtlen álmok nyomasztó világa (Német filmek a harmincas években)

Hans-Christoph Blumenberg: Az utolsó német háborús film

Szilágyi Ákos: Joszif Visszarionovics Tarzan (Koncsalovszkij: Így készült A belső kör)

„Ki hitte volna, hogy a Jóistent Tarzantól, A Héroszt a magánszörnytetől, a Moszfilmstúdiót

Hollywoodtól, a VDNH szovjet vásárát Disneylandtól, a Lenin-Sztálin Mauzóleumot

Abraham Lincoln elnök beszélő szobrától csak egy ugrás választja el.”

Levél Gombrowiczhoz

CZESLAW MILOSZ

Gombrowicz Úr!* Maga nem átalott vadul rátámadni a költészetre és a költőkre. Emberek ezreinek érzéseit sérti, azokét, akik verset írnak, és remegő szívvel várják a szerkesztőség válaszát. Aláássá a kultúra szintjén tevékenykedő elemek, a váteszkultusból élő aktívák létalapját. Engem is tönkretesz, mert időnként én is kötött formában fejezem ki magam. De mindez még megbocsátható lenne, ha nem Magának lenne igaza. Mert amikor azt mondja, „hogyan szinte senki sem szereti a verseket, és a verses költészet világa fiktiiv és hamis” – tökéletesen igaza van. S mi több, amikor magát olvassa az ember, arra az örvendetes következtetésre jut, hogy még igen kedvezőtlen körülmények között is megőrizhető az értelem egészsége és az igazság iránti tisztelet. Ha érdeklí Magát, azt is elmondhatom, hogy Maga az egyike azon hallatlanul kevés, határainkon kívül élő lengyel íróknak, akiket még mindig olvasnak, és titokban el is ismernek Lengyelországban. Hogyne értenék egyet Magával, hisz Maga bölcsen gondolkodik „és jól is ír. Hát persze, hogy egyetértek, de csak bizonyos feltételek mellett.

Az első feltétel. Ne a költészet elleni támadásnak állítsuk be a költészet védelmét az ostobaság és a hamisság ellen. Mert ez a támadás lényegében Witold Gombrowicz tiltakozása e hitvány és nyomott világ ellen, amelyben nincs határozott és merész gondolat vagy érzélem, ahol üres gesztusokban és játékokban folyik szét minden, ahol nincs miről beszélni. „Egymást gyöngéden átölelik... de ezen nyájasság-szívélyesség ellenére a Beszélgetés egyszer lelohad, másszor szétfolyik, mert az egyik fecseg, de a másik már Magába, a gondjaiba feledkezve nem is figyel oda, a Fuszekliját nézegeti. Akkor azt mondja valaki: – Megjelent már az a Zsurnál? – Nekem 50 pesót fizettek az egyik cikkemért. – Hogy vagy, hogy vagy? És mi újság? – Aztán mennyit kóstált az a Telek? – Én új Fuszeklit vettem. – Majd hirtelen a fejkéhez kapnak, s fennhangon így kiáltoznak: – Ó, miket is Beszélünk! Ó, miért is nem tudunk Beszélni? Ó, miért is nem Becsüljük meg és nem Tiszteljük egymást? Ó, miért olyan Lapos, olyan Lapos minden?! – Szóval egyik a másikhoz Odaugrik, egyik a másikat Honörözi, egymásnak »Maestro, maestro« meg »Gran Escritor« meg »Que Obra« udvarolnak, de mi végére, ha az egész azonnal szétfolyik, s szórakozottságukban

megint csak a Fuszeklijukat nézik” (*Transz-Atlantik*). És az argentin vagy francia, lengyel vagy angol zsumálók oldalait betöltő versek, melyeket ezek az emberek írnak, éppolyan olvashatatlanok, érdektelenek mindenki számára, szerzőiket kivéve.

A második feltétel. Meg kell különböztetnünk a „tisza költészetet” a „verses költészet”ől. Nem minden „verses költészet” „tisza költészet” olyan értelemben, amelyet a 20. század adott a „tisztaságnak” (ez tiszta cukorból, legfeljebb méz hozzáadásával készített ételeket jelent). A „tisza költészet” a szellemi aberrációk egyik formája. Jól mondja Witold Gombrowicz a *Transz-Atlantik*ban: – „Nem szeretem, ha túl Vajas a Vaj, és Galuskás a Galuska, ha a Köles túl Köleses, a Dara meg túlon túl Darás.” De a *Pan Tadeusz*, a *Faust* vagy Shakespeare drámái nem tartoznak a „tisza költészethez”, bár verses művek. Egész más dolog a tónus tisztasága, ami az állandóság dimenziójába emeli a hétköznapi, sőt akár a triviális eseményeket is, ez azonban feltételezi, hogy a szerzőt és az olvasót egyaránt érdeklik azok a bizonyos események is, nemcsak maga a tónus. Vagyis az igazi „mágia” csak akkor működik, ha észrevétlenül marad, s az olvasó úgy érzi, hogy a szerző azért használt versmértéket és költői képeket, mert mondani akar valamit ezekkel, nem öncélúak. [...]

A harmadik feltétel. Hogy Witold Gombrowicz vegye figyelembe azokat a változásokat, amelyek az elmúlt években következtek be néhány nemzet, köztük a lengyelek költészetében is. A „tisza költészet” elleni támadás bizonyos varsói irodalmi körökben már a háború alatt megindult, és a háború után is sikeresen folytatódott. Ez a támadás helyes és szükséges volt. Ugyanakkor a vezetők, akik támogatták ezt a tendenciát, már a „következő szakaszt” látták maguk előtt, amikor a költészetet az állam szolgálatába állítják. Witold Gombrowicz támadása némiképp különbözik a Lengyelországban indult hasonló támadásoktól, s mint tudjuk, ilyen esetekben épp ez a „némiképp” a döntő.

A festészet, a költészet vagy a zene szolgálhatja az államot, és nemegyszer szolgálta is a múltban, csak hogy ezek vallási alapokon álló államok voltak. A régi vallások nem álltak ellentétben a művészet nehezen meghatározható alapjával, lehetővé tették a költő, a festő vagy a muzikus számára, hogy kiröpüljenek a magában a vallásban jelenlévő képek és fogalmak terébe. Más dolog a *dialmat*, vagyis a megfelelő helyreigazításokkal és szűrőkkel ellátott

Czesław Miłosz válasza *List do Gombrowicza* címmel jelent meg.

* A „Gombrowicz Úr” fordulat vulgárisnak számított, amikor írtam, azért használtam, hogy faragatlan embert utánozzak. Sajnos, ma már egyre gyakrabban találkozunk ezzel a formával.

dialektikus materializmus világi vallása. Természetesen elkerülhetetlen ellentmondás keletkezik a dialmat és a valódi művészi alkotó tevékenység között, és a pártfilozófusok tökéletesen tisztában vannak ezzel az ellentmondással, de persze nem áll szándékukban fölládozni a dialmatot. Ha viszont a költészet csak olcsó szórakozás lenne, hasonlóan a sakkhoz vagy a bélyeggyűjtéshez, nem törnék magukat ennyire azért, hogy birtokolják és támogassák. Ellenkezőleg, az értelem feletti uralom egyik leghatékonyabb eszközeinek tartják, mert a hamis költészet segítségével öltöztetik a szükségszerűt szentimentális ruhakölteménybe. [...]

A lengyelországi helyzet tehát nem emlékeztet semmiben a fuszeklijukat bámuló illetők beszélgetéseire. A szerzői estek közönsége nem akkor kezd tapsolni, amikor a mellettük ülő sznobok arcán megjelenik a hő áhítat kifejezése, és tapsra áll a kezük. Akkor tör ki a taps, amikor mindenki azt mondja magában: „aha, ez az”, vagyis amikor elhangzik a várt politikai utalás, vagy a feltételes reflex erejével tapsra hívó szó (pl. a vezérek neve, az adott pillanatban érvényes jelszó stb.). Ez permanens jubileum.

Ezzel együtt a háború utáni évek alatt hatalmas munkát végeztek Lengyelországban a költői stílus kidolgozásával, helyreállították az elbizonytalanodott mondat szerkezeteket, elejét vették a metaforák túlburjánzásának és a képek „poetizálásának”, kiküszöbölték a rendszerint nem a túl sok, hanem épp a túl kevés tartalomtól adódó érthetlenséget. Új nyelv kialakulásáról beszélhetünk, amely annyira különbözik az 1939 előtti nyelvtől, mintha már harminc év telt volna el azóta. Ez az új nyelv, részben annak köszönhetően, hogy élenkült a különféle versmérték típusok iránti érdeklődés, nagyon alkalmas a műfordításra. Ez azért

érdemel említést, mert az Argentínában élő Gombrowicz a *Transz-Atlantikban* valóságos *tour de force*-ot hajtott végre a lengyel próza nyelvében, sikeresen felújítva a naplók, emlékiratok stílusát, amely oly kedves a lengyel nyelvhez szokott fülnek.

Sajnos Lengyelországban a fürdővízzel együtt kiöntötték a gyereket is, vagyis ezt az új költői nyelvet nem az „ember és az ember”, hanem az állam és az ember közti megértésre használják – elég egyoldalú ez a megértés. Azt mondja Gombrowicz: „S ahogy a Beszűkülés egyre Szűkítettébb lett, úgy vált a zabolátlan Szépség egyre Szébbé, a Mély Mélyebbé, a Nemes lélek Nemesebbé, a Tisztaság Tisztábbá.” Valami hasonló, bár ellentétes folyamat figyelhető meg Lengyelországban, ahol ez a beszűkülés politikai jellegű. A szépség és a nemes lélek iránti vonzalmat aligha lehet kiirtani a költőkből, ez valamiképpen a világ művészi átfarmálásához, „idealizálásához” köthető, elkerülhető viszont az a beszűkülés, amely fülledtséget és *peu de réalité*-nek nevezett betegséget okoz. Ezért Witold Gombrowicz fellépése a költők ellen el kell hogy vezessen ahhoz a kérdéshez: miként lehetne kiküszöbölni a „tisztá költészet” visszataszító tulajdonságait, és hogyan szélesíthetnénk a perspektívákat anélkül, hogy a keleti költőkre kényszerített újfajta „elidegenedés” csapdájába esnénk. Róluk sem szabad elfeledkeznünk.

E feltételek mellett értek egyet Magával, és nemcsak egyetértek, el vagyok ragadtatva. Lehet, hogy ez a virgoncságom némiképp ellentétben áll költői gyakorlatommal. Ez vagy a „korszak” általános lehetetlenségéből (nem pedig minden korszak minden költőjének ellehetetlenségéből), vagy saját fogyatékoságaimból adódik. Mindenesetre az engedmények nem változtatnak azon, hogy a gondolatmenet helytálló.

FORDÍTOTTA PÁLFALVI LAJOS

„Már megint ez az átkos kicsinyítés!”

WITOLD GOMBROWICZ

Költőfaló pimasz szeszélyeim mind ez ideig ismeretlen, s mily édes érzésekkel ajándékoztak meg! Különböző emberek, akik korábban minden különösebb lelkesedés nélkül fogadták művészetemet, meghatottan szorongatták a kezemet. Életemben először ismerhettem meg a zsarnokság ellen forduló író gyönyörűit, aki a nép szószólójává válik. Reszketetek, költők!

Mert nem mást bizonyítanak ezek az emberek ezreiren végigfutó boldog és kéjes borzongások, mint azt, hogy közelg az erőszak uralmatok vége, és a modern kor láthatatlan ujjával felírja megunt szentéletekre: MENE THEKEL

FARESZ! A Semmi tárja felétek jéghideg karját, a pusztá Semmi, a lehető legürebb semmi onnan be, mint a macska a metaforagyártó üzembe, hogy gondolkodásokat delizsánszával egyetemben fölfalja azt. És szertefoszlik a halványzsin róza a halállal fűszerezett alkonyatban! Nem, nem fogom azt mondani, hogy kivétel nélkül mindenki mellettem foglalt állást. De azt megmondhatom, hogy az intelligens emberek hatalmas tömegei, amelyek engem támogatnak, nem vettek részt a vitában, és nyilván örök hallgatásra ítéltettek. Miért? Azért, mert az újságokba irodalmárok írják. Most pedig unokahúgukat, rokon műsájukat, a verses költészetet ültették a vádlottak padjára. És kijelenthetem, hogy a sajtó, ha verses költészetről van szó, nem a közvélemény orgánuma, hanem csakis a terror eszköze, melynek segítségével a rég elhalt iskolamester beleveri az életre vágó halálfejekbe az örökre eltemetett heves érzelmeket.

Ki válaszolt a cikkemre? Hallatták hangjukat a mérnökök, orvosok vagy ügyvédek? Nem. Költők feleltek rá: Milosz, Lobodowski, Zarembina, az irodalmár. Wit Tarnawski, a kritikus. Lehetett tudni előre, hogy felülvolt az oroszlan, ha rálépnek a farkára. És egyedül Milosz válasza volt – lényegi tartalmában – meglepetés számomra. Bevallom, döbbenet olvastam a költő vallomását, aki hidegvérrel és elképesztő szellemi szabadsággal dicsérte a szívébe döfött kést, azt támogatta, ami elpusztította őt. Felhívom a figyelmet cikkének utolsó mondataira, Milosz itt elismeri, hogy van némi ellentmondás elvei és költői gyakorlata között. Ha ez a szégyenletes következetlenség nem okozott nektek kellő megrázkódtatást, az csak azért lehet, mert a tisztesség kedvéért Milosz ezt különféle feltételekhez és fenntartásokhoz kötötte – de a következetlenség ennek ellenére is létezik, akkora, mint egy ház, illetlen, akár a bordély! És pontosan ettől lesz hihetetlenül értékes és nagyon jellemző Milosz válasza...

Mert mit mond ez a költő, aki – a Költészet nevében – a költők mellkasát szétzúzó faltörő koshoz köti magát? Shakespeare talán, ha meg kellene fogalmaznia ennek az ámulásnak a lényegét, nem e sorokba foglalná-e azt:

*Milosz vagyok, Milosznak kell lennem
Milosz lévén, Milosz lenni nem akarok
Megölöm magamban Miloszt azért
Hogy még inkább Milosz legyek...*

Ez azt jelenti, hogy az ember lényege a fejlődés, a fejlődés pedig a szüntelen öngyilkosság útján valósul meg. Meg kell ölnünk magunkban azt, ami van, hogy eljussunk ahhoz, ami lesz. És az a szabadság, ahogy Milosz pillanatnyi habozás nélkül elszakad a saját világtól, pontosan ez a mi korunk keserves érettsége – a történelem hatalmas nyomása alatt kialakított érettség, amely nyomásról Milosz mély tapasztalatokkal rendelkezik. Ez a költő ki akarja verekedni magát a költőtől azért, hogy kimozdítsa helyéből a költészetet – hasonlóan e sorok írójához, aki a *Transz-Atlantika*ban veletek együtt magát is ki akarta verekedni a Nemzetből, hogy kimozdíthassa helyéből a Nemzetet. Másik jellemzője, amelyet (ha jól értem Miloszt) szeretnék kiemelni, a következetlensége – mert nem fél a következetlenségtől, nem védekezik ellene, elfogadja, mint az élet és a fejlődés szükségszerű velejáróját, megengedheti magának az őszinte érzelmeket – nem elvek, elképzelések, doktrínák, filozófiák és más effajta sémák szerint reagál a valóságra, hanem a maga leghétköznapibb emberségét követi, amely az ostobaságot ostobaságnak, az unalmat unalomnak nevezi. Nem, nem meglepő számomra, hogy az az ember, aki a saját bőrén tapasztalhatta a különféle hetmanokat, ma ilyen eltökéltséggel tör a szabadságra.

Ott, a függöny mögött tán nem ismeretes a költők között ugyanez a hermetizmus? Ha a költők a Költészetben hisznek, akkor ott az Államban hisznek. Ha a költők a Költészetnek írják verseiket, amelyek nem képesek felkelteni az emberek érdeklődését, azért, hogy a kultúra ropant gépezete ráerőszakolja azokat a szerencsétlen olvasóra, akkor ott is sikerrel művelik ugyanazt a fajta irodalmat: egyrészt arra kényszerítik a szerzőket, hogy ne az embernek, hanem az Államnak írjanak, másrészt arra kényszerítik az olvasót, hogy olvassa ezeket. Ezért napfürdőzhetnek ezek az írók a dicsőség fényében, sokezer példányszámmal hengegve, akár csak nálunk a költők. És csak annyi a különbség, hogy ott brutális külső kényszerrel, itt pedig összehasonlíthatatlanul finomabb befolyással van dolgunk – olyan nyomással, amely maga az áldozat számára sem érzékelhető. (Ne áltassatok hát azzal magatokat, hogy a

Witold Gombrowicz viszontválaszának eredeti címe: *Przekleństwo zdrobnienie znowu dalo mi sie we znaki.*

költők az ember és az Emberiség védelmezői – a pap nem törődik semmi mással, csak Istennel.) (...)

Miert nem tudták megérteni cikkem lényegét olyan intelligens, tiszteletré méltó emberek, ragyogó elmék, mint Zarembina, Lobodowski, Tarnawski, és a verses költészet számos egyéb hívei? Azt hiszem, ennek egyfajta félszég az oka, bizonyos „közvetettség”, ami annyira jellemző mindazokra a kultúrákra, amelyek nem a valósággal és az étellel való közvetlen érintkezések során alakultak ki, amelyek más, érettebb kultúrákon át érzékelik a világot. Nekünk, lengyeleknek nem az a fontos, hogy legyen költészetünk (a szó általános, alapvető értelmében, vagyis mint a világhoz való költői viszony), hanem csak az, hogy a „költészetünk ne legyen rosszabb a franciánál”... vagy az, hogy „olyan kulturáltak legyünk, mint az angolok”. A természettel folytatott mérközésünk nem közvetlenül történik – mi mindig azon mesterkedünk, hogy utolérjünk valakit, azt figyeljük, ki jár előttünk, és szellemünk megkerüli az alapkérdéseket, ehelyett a részletekben tökéletesíti magát, mindabban, ami a mások által megkezdett ház felépítéséhez kell. Az ilyen nemzeteknek rendszerint kitűnő színészek, énekesek, balett-táncosok és elismerésre méltó virtuózaik vannak, ugyanakkor rosszul állnak filozófusokkal, gondolkodókkal és zeneszerzőkkel. Pontosan e „közvetettség” eredményeképpen alakítottuk ki magunknak azt a disztíngvált nyelvet, amelyen megfelelő mélységben értekezhetünk az olyan témákról, mint „*Norwid és Claudel*” vagy a „*Tizenhárom szótagos verssor fejlődése*”, ugyanakkor szellemünk holtra válik, belesápad a rémületbe, ha azzal a kérdéssel szembe-sül, hogy mennyiben fontos maga a költészet vagy maga a zene? Olyan világban élünk, amelyet mások építettek nekünk, és eszünkbe nem jutna, hogy magunk is hozzáfoghatnánk a világ építéséhez. Nagyon jellemző erre az óvatosságunkra, mértékletességünkre Tarnawski elmés megjegyzése: „Igazán nehéz lenne azt feltételeznünk, hogy minden nemzet és minden korszak nagy költői sznobok, és hiányos ismeretekkel bírnak mesterségükről – és mindezt csak Gombrowicz volt képes átlátni.”

De ha megszabadultok egy pillanatra ettől a nagyon is indokolt szerénységtől, és valamivel tágabb kontextusba helyezitek a költőkkel vívott harcomat, más színben látjátok a dolgokat. Először is felhívom a figyelmeteket arra a tényre, hogy az a fajta leegyszerűsítő, brutális kritika, ami a cikkemben foglaltatik, sokkal jobban áll nekünk, lengyeleknek, sokkal jobban illik a mi valóságunkhoz és a kultúrában betöltött szerepünkhöz, mint bármiféle magasztos és szubtilis eszmefuttatás, ami a *la Jean Cocteau*, vagy a *la Paul Valéry*, vagy a *la Paul Éluar*d gyakoroltatik nálunk. Minthogy, bár egyéneknént ezen uraknál nem kevésbé érettek lehetünk, mint nemzet, kulturálisan újabb keletű jelenség vagyunk. Ezért lengyelebbek vagyunk, ha „alulról” támadjuk ama érettség felsőbbrendűségét, azt követeljük, hogy szálljanak le az égből a földre ezek a büszke katedrálisok. Bizony, a mi szerepünk nem az, hogy elszavaljuk és utánozzuk mások eredményeit, engedelmesen járjunk a kultúra kisiskolájába – meg kell védenünk a mi igazunkat, ami az alsóbbrendű lét és az ifjú-

kor igazsága, fékező erőnek kell lennünk, ami nem engedi, hogy a kultúra nekivadult gépezete futószalagon gyártson olyan tárgyakat, melyek már alig hasonlítanak az emberre. A kérdés, amelyet fel kell tennünk, nem úgy szól, szép-e az adott vers, hanem úgy: szép-e az ember, a hús-vér, és hozzánk hasonlóan tökéletes ember számára. És mit érünk Milton hatvanezer metforájával, ha olyan figyelmi potenciált követelnek, ami meghaladja az ember lehetőségeit. És ezért vagyunk akkor a leginkább önmagunk, ha destruktív módon alulról támadunk, friss, közvetlen nyelven mindenfajta szklerózisra, a felsőbbrendűség nehézkes mechanizmusára – ebben lehetünk autentikusak, elsőrangúak.

És most: ha fellépésem összhangban áll a mi lengyel kultúra-szemléletünkkel, másrészt pedig egyszerűen az eddigi irodalmipályafutásom folytatása – akkor rejtély számomra, mi módon tudta Tarnawski úr, a kritikus ilyen tökéletesen elkülöníteni ezt a szöveget minden kontextusától. Vagy nem tudjátok, hogy én vagyok az, aki vissza akarja adni az ember szuverenitását saját teremtményeivel szemben? Támadom a verseket, ahogy támadom a Nemzetet, ahogy támadtam a *Ferdydurk*ében az Érettség fikcióját – mindig a közvetlen emberi érzékelés nevében, a meztelen emberiség nevében. Támadok minden Formát, ami már nem az ember kényelmes viselete, merev, gyötrelmes cserépbőrré keményedett. Támadok mindent, ami magától nő ránk, hogy a fejünkre nőjön. Akkor hogy találhatjátok ezt a közleményt, ami annyira illik hozzám, annyira belőlem fakad, oly mértékben váratlanok, hogy a fejetekhez kaptok, és azt kiáltjátok: megháborodott! Ha komolyan meg akarnátok vizsgálni a cikkemet, akkor először is objektív és tárgyilagos módon meg kellene állapítani, mennyiben helyes az az állításom, mely szerint „szinte senki sem szereti a verseket”. És azt ajánlanám nektek, hogy forduljatok felhívásal e célból az egyetemek filológiai-esztétikai tanszékeihez, hogy unalmas monográfiák termelése és más, hasonlóan reménytelen szószaporítás helyett alakítsanak bizottságot, amely felméréseket végezne az emberek között, hogy megállapítsa, milyenek a pszichológiai értelemben véve lényeges reakcióik a versekre, és mennyiben asszimilálják ezeket. Aztán pedig ellenőrizni kellene, igazat mondok-e: hogy ha az emberek úgy viselkednek, „mintha a versek elragadtatást keltenének bennük”, miközben a valóságban nem éreznek ilyen elragadtatást, akkor ez azért van így, mert kollektív nyomás képződik az emberek között, amely kikényszeríti az elragadtatást – és ez a kényszer, ez az erőszak, amit a közösség az egyénnel, az Emberkőzi az Emberrel szemben megenged magának, mennyiben indokolt, és milyen mértékben fogadhatjuk ezt el mi, emberek.

De még e kutatások és felmérések nélkül is elfogadnám akár a legszigorúbb bírálatot is, ha nem könnyítenének meg magatoknak a velem folytatott vitát úgy, hogy elsekélyesítetek és banalizáltok engem, szinte iskolai szintre fokoztatok le a problémát. Micsoda szégyen, barátaim... hasonlóan a *Ferdydurk*e hőiséhez, kénytelen vagyok így kiáltani: „Már megint ez az átkos kicsinyítés!” De megértem: ez a mai világ, amiben funkcionáltak, bár, úgy lehet, távol áll az eszményitől, bizonyos mértékben mégiscsak kielégítő. Ebben a városban írja a verscit Lobodowski, Tarnawski a recenzióit, itt hallgatja Bachját Zarembina asszony, és ezrével járnak az emberek koncertekre, költői estekre, alázattal fogadják a „nagy géniuszo-

kat", átadják magukat a művészeti témákról folytatott, többé vagy kevésbé intelligens eszmeváltásoknak, és gyönyörködnek saját kultúrájukban. Mindenki; amúgy rendkívül egyszerűek, őszinték, természetesek – nem igaz? Igen, megértem. Ennek a világnak legalább egy esélye van: állandó, változatlan. De mégis... mit kezdtek Galileivel? Hát

Galilei? Tényleg azt hiszitek, hogy bebiztosíthatjátok magukat Galilei ellen? Kikerülhetitek Galileit? Mi lesz, ha Galilei a fületekbe kiáltja:

És mégis mozog!

FORDÍTOTTA PÁLFALVI LAJOS

ÚJ 2000 KÖNYV A JOBB BOLTOKBAN

SAULIUS TOMAS KONDRITAS

A kígyó pillantása

AZ ARANY/KÖZÉP/EURÓPA SOROZAT ELSŐ KÖTETE
ÁRA 222 FORINT

„Végre, megint...”

Lélegzet Könyvek

DECEMBERTŐL A KÖNYVESBOLTOKBAN

Mándy Stefánia: Az ellopott történelem

Válogatás annak a költőnek 1944-1992 között írt verseiből, akinek Magyarországon fél évszázada nem jelenhetett meg verseskötete.

ÁRA 120 FORINT

Surányi László: Metaaxiomatikai problémák

A szerző Szabó Lajos nyelvmatézisére építve, Platón, a Kabbala, Anselmus, Cusanus, Descartes, Bolyai János, Schmitt Jenő, Mondrian, Gödel stb. idevágó gondolatait feldolgozva a matematikai alapkutatás alapjaira kérdez rá tanulmányaiban.

ÁRA 180 FORINT

A KÖNYVEK MEGRENDELHETŐK POSTAI UTÁNVÉTTTEL,
20 SZÁZALÉKOS ENGEDMÉNNYEL IS A KIADÓ CÍMÉN:
TYPOTEX KIADÓ, 1013 BUDAPEST, BATHYÁNY UTCA 14.

Kék az isten rock

DIPPOLD PÁL

SZÁRNYRA KEL AZ ÖLYV ROCK

Lassan az Élettel fontolva tudni kezdetet véget mást tudni Nemlgen lehet időközépen mondani szakaszhatárt sorompót sejteni fénykorlátot derékmagasban szívárvány kél lépni félkörök közt színcsóva talpa földhöz ragad középkorú érzékszervek tapasztalnak villan lézerkés pupilla kattog látvány vetítve befelé nehézmézipergetés aztán zöngés véráram zúdul szoros ereken dobhártya dobog fülbelövés kiegyensúlyozó szerkezet koponyai vízmérce; körülnézés van. Meg vagyok fogva. Minden emberfia meg van fogva. Kérdés idő után fölölleges: Miért? Őselemi válasz fogalmazható nehéztűz, nehésvíz, nehézsél csupa nehézporból lettem megatonnás darabokból Részegész. Aki más, az más. Van belőlük elég. Példányparádé, össznépszerű látvány. A szem erre való, tudomásul venni. Sokféle egyéb emberi szervet takarékosan használni lehetőleg előrelátó sejtzabálás normális hosszúlássú életet kívánni magamnak – így szokás. Óvatosan szokás. Berendezkedve szokás. → Jövő eljön Azt látni szokás Az így Helyes

FEJSZE ÚSZIK A VÍZEN ROCK

a Hullaháznál Prosectura kétkerekű Hullaszállító kocii vászon félhenger ázik eső eső vizeskék este műfényben fürdik azért sietek lopódkodok körbe-körbe a Hullaháznál hátul rámpa lent ajtó nyitott mellette a falon többször használható jégszekrényi koporsó fedele a betonon meg emberléptékű kartontepsik szegélyük csokoládépapír osonok elfele a kurva János Kórház kurvára kihalt sehol lélek a pavilonok közt tekergő utakon gyalog haladok húsz kilométeres óránkénti sebességet sem lépek túl ilyen egyedül ilyen kihalt helyen sosem sosem voltam ráadásul ez a rohadt Hullaház ahogy zümmögött az irdatlan hűtőgép hát Horger Antal úr elvtársam Horger Antal úr hogyan mondjam el ami bánt háznai bánat templom is található a kórház területén sötét ceruza a mosodánál rendeltetésének nem megfelelően működik raktár lepedők pizsámak matracok ó szentlélek úristen ma fekete a házad boldogok a betegek nélküled mászkálok ezeken a kibaszott fényes utakon szél kél Illetőleg eddig is nyomomban hol a gyerekosztály kabátom alatt ott a kislányom forró arca szívfemen! Lázás, alig kap-vesz levegőt. Hörög karácsonykor! Majd még többször rám kérdeznak mennyi idő. Gyerekeim életkorát Nemlgen tartom számon. Huszonegy hónapos bizonyára. Lóg rajtam zihál kapaszkodik. Madárka. Pulzusa hangos. Csuklója nyaki ütőeremen rettentő ritmus. Hosszú futásom eredményes, neon vágja szemembe: Gyermekosztály, hideg fénnel suhanok be a csapóajtón. Megérkezés lett. Nézem magunkat a tükörcsompében, kike-

rekült kép: kabátomból, kezeslábasából kicsomagolva kezemben remeg a nemsokára két éves lány. Elvagyunk így percekig, üres, hosszú folyosón, jó estét, kérem, segítsenek már, dobálok szavakat csukott ajtónak csöndet török, szenteste van, születésnap ünnepély, nem illenék itt most hangoskodni, kell viszont, gyerekkarc ebben a melegben már lángol, szempillamozgás lassított, légvétel alig. Halló-zok. Van itt valaki? Végigsüvít hangsor ajtóson, a rohadt életbe, gyertek elő, mi van már, mi van még, doktorok ide, doktor azonnal, mert megfullad a gyeregem. Jön aztán egy fehér fapapucsos. Meg még kettő. Nem Gáspár, nem Menyhért, nem Boldizsár. Ezek nők. Mért kiabál uram, szenteste van, nem tudja? De, amúgy nem ordítanék. És mi a probléma a kicsivel, közelítenek, szemük merev, halféle nézéssel vizslatnak engem, hölgyeim, ne nekem, neki tessenek segíteni, látóterükbe emelem lányom. Jézus. Mária. Jézusmária. Ezt mondják a nők, miután a beteg kél közelségébe kerülhetek Kikapják karomból, beszaladnak vele egy szobába. Úgy csattognak gyógypapucsok, mint. Én utánuk, ajtó nyitva, gyerek vizsgálóasztalon, meztelen, kiterítve. Nem mozog. A nők orvosiasan ugrálnak. Mindenféle műszereket csillogtatnak, fecskendőkkel szaladnak szekrénytől szekrényig, nyomogatják aztán a gyereket, hallgatgatják, szurkálják, vérnyomásmérik, úgy tíz percig állok az ajtóban, mozgásterüket igyeksem nem keresztezni. Ez nem Megy, mert a szöke nő – a másikkal barnák – felém rohan, félrebök, villanásra rám emeli tekintetét, konzílium kell, belgyógyász, tüdőorvos, hadarja, szeme most másfélén csillog, mint.

A történet része még, a gyerek sikeresen kigyógyult súlyos tüdőgyulladásából. Az ELNÖK ezért mindenkinek gratulált.

ÁRTATLANUL SENKI SE SZENVED ROCK

Indulattalan kiáltvány jelenleg levezetni gyűlölségeim élkontra habozás nem fog fájni nem hát egyszer-kétszer úgyis ki kell mondani: van néha mikor nem szeretek; takarja látást aki köztünk suhan venyigés ördögmuslinca szemzugba könnyköd páras nézés vérágas szemek; Látlak azért. A tiszta eszemmel. Agyhuzat; koponyalég; minden mozgás számítható, jó előre tudni ki mint lép. Alusza álmát, már Aki. Nem édes; mindegy; nem megy egyre külön-különnek született, aki; Csorda jobb lesni kolompost IdőSzerű legyek dögre szállni telezizegni akár majd ősszel avar Szélben kasszuhogásban, amikor. Ki múlik? Akár? Némelykor elismerem, titkos szolgálat ez, fémkemény kémkedés vas Neki vasnak vagy kovakövezés. És ragad Indulat bántalak Pondró piros féreg téged csak Mert Helyed marad másik, nem

enyém. A haladás nyomon követhető. Unom mi merre. Merre Merni? Hal adása meg még kenyéré; a többi sosem nem érdekes. Térni haza repüljön rossz elfele agyhuzattal; Nézni szépen mosolyogni: »Mint aki önként érkezett.«

ÉS HA TELJES HITEM VAN IS ROCK

Élesített kép körvonal metsző acélhurok szín választható hiszen fénytörésvizonyok független valóság tartozékai prizmakezelek tehát szokott társítás sötéthez szív fájdalom világhoz lélek; suhog képátképzés szóformák sorba teremnek értelmet ahogy szokás mögötti mozgás kimutatása bizonytalan érzelmi töltet vagy robban vagy nem gyújtóznór távirányítás indítószervezet mindig másnál. Mellkasi bomba ketyeg ez az emberi szív maga, másikat ha helyébe raknak féltő szervezet kiveti. Szövetbarátot is. Paramétereiben teljesen jót is. Fiatalabbat is. Jó lesz vigyázni. Aztán az agyelszívás. Fejfúró, szonda, velőszippantó gép, öltíteres befőttes üvegbe át velőállományt. Szemszúrás apró lán-dzsával rombuszos hegy bele valahova friszperembe gömb

kienged, folyik. A többi nem érdekes. Szomorúság így is marad. Tájjra terül. Fejvesztett rózsáültetvény; volt ott virágkaszály; szíromlepedő talajfelszínre; csonkolt szár égre áll. Majd elszárad. Gyökerét már régen szétharapták. Férgék. A férgék. Ezek emberben is vannak. Bélgiliszta lesz kígyónagy fölzábaló benti szétrágó. Bőrök mögötti rossz. Mozgása mutatható. Bennem magányfekete éjszaka, szívhíány, Verőerekben alvad vér. Áramkimaradás, véráram nem mehet, hideg van, Fagy, kristálykeserű hiány. Vesztes lettem. Fölfalt, hideg ködbe szitált engem az, ami nincs. A hiány. Ahol nem volt egyszer volt hol nem egyszer ezüsttükörben aranyarc hajhó túlidős ősz egyszer csak tél előtt fagyban szikrázik fejem. Színeket végezetül bevallani Hangzigetelt teremben vakablaki mozgókép ideje van tudatosítás szómellérendelő nem játék; éles végvonalzó Ki röptet? Gondol gondolatot aki erre való. Zűrzavarban rendet vág; bozótba benézni; törni: ösvény elején kicsoda van. Megmondom majd. Varázsigé Nemlgen megfejthető. Könnyű hangsor süket hegyek közt hovatovább irodalom fényes ólomfolyó fémpára szorosokban +még; kiköpött kő kavicságy Minden parancs elutasítva beszédjog most enyém meg mindenkié és ha másként hangoztatok akkor mi van? »Az elnök összehajolt, gratulált.«

2000 ESTEK

A 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap szalonja februárban ismét nyitva áll az érdeklődők előtt, a hónap harmadik csütörtökjén, este 7 órától, a Merlin Színházban (V. Gerlóczy utca 4.)

1993. február 18-án csütörtökön a 2000 régi tisztelője, reménybeli szerzője, **Vajda Miklós** szerkesztő, dráma- és prózafordító, az utolsó "literary gentleman" lesz a vendég és a főszereplő. Meg fogjuk kérdezni tőle, hogy milyen rokona is ő Bajor Gizinek, hogy mi köze volt Ady Endrének az ő 1947-es hazajöveteléhez, hogy tetszett-e neki az Oroszlánkőlykök, hogy miért fordít újra prózát, ha csak drámát szeret, hogy miért nem változtat nevet a New Hungarian Quarterly, és hogy miként tud nem lecsatlakozni sehová.

DOVIN

NYÍLIK A DOVIN GALÉRIA 1993. FEBRUÁR 26-ÁN

BUDAPEST V. HARIS KÖZ 1. 118-3524, 118-3574